

 YOSHLAR
KUTUBXONASI

Shukur XOLMIRZAYEV

O'N SAKKIZGA
KIRMAGAN
KIM BOR

34 (304)
X57

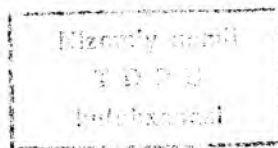

Shukur Xolmirzayev

O'N SAKKIZGA KIRMAGAN KIM BOR

Qissa

Yoshlar nashriyot uyi
Toshkent-2018

927885

UO‘K 821.512.133-32

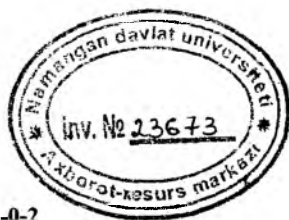
KBK 84(50‘6)

X 72

Xolmirzayev, Shukur

O‘n sakkizga kirmagan kim bor: qissa. / Sh. Xolmirzayev – Toshkent: Yoshlar nashriyot uyi, 2018. – 96 b.

Yuksak badiiy asar haqqoniy hayot aksidir. Shuning uchun ham o‘quvchi unda ‘ozini topadi, o‘zining aksini ko‘radi, hayajonlanadi, quvonadi, yig‘laydi, iztirobga tushadi. Bir so‘z bilan aytganda asar qahramonlari bilan yashaydi. Taniqli yozuvchi Shukur xolmirzayevning ushbu qissasi o‘quvchi qalbiga ana shu tarzda kirib boradi.

ISBN 978-9943-5219-0-2

UO‘K 821.512.133-32
KBK 84(50‘6)

© Sh. Xolmirzayev
© Yoshlar nashriyot
uyi, 2018

I

Jamshid uygʻonib ketib, yonini paypasladi – onasi yoʻq, hali ham majlisdan qaytmapti. Yigʻlagisi keldi-yu, qorongʻi uyning sukunati bosib qoʻrqdi. Sekin derazaga qaradi.

Laxtak-laxtak qora, hoʻl bulutlar bogʻ etagi tomon osilib borar, ular orqasidan sargʻayib oy koʻrinardi. “Tip-tip” tomchi tovushi keldi. Soʻng shamol tomorqadagi daraxtlarni silkitdimi, tom ustiga shovdirab yomgʻir suvi toʻkildi. “Yomgʻir tinipti-da”, deb oʻyladi Jamshid va yana tashqariga quloq tutdi.

Nihoyat, darvozaxonada ot kishnadi va yoʻlakdan chilp-chilp etib qadam tovushlari eshitila boshladi. Tovushlar yaqinlashdi, deraza oldidan oy nurini kesib ikki kishi oʻtdi. Biri – oʻrta boʻy, ikkinchisi – novcha. Jamshid darrov tanidi: oʻrta boʻyi – onasi. Novchasi kim boʻldi?

Ular ayvonda gʻudillab gaplashishdi. Soʻng Zaynabxon paltosi etaklarini shildiratib, dahlizga kirdi. Mehmon esa xiyol engashib, loyli oyoqlarini ustunga surkab arta boshladi. Zaynabxon dahlizda biroz ivirsib – aftidan nimanidir qidirdi – soʻng uyga kirdi. Jamshid shosha-pisha koʻrpadan chiqib, mushtdakkina boʻlib oʻtirib oldi. Zaynabxon tokchani timirskilab gugurtni topdi, lampani yoqdi, yomgʻir zarralari yiltirab turgan qoshlarini chimirib oʻgirilarkan, toʻshakka koʻzi tushdi-yu, boʻshashib xoʻrsindi.

– Majlis choʻzilib ketdi-da, bolam, – dedi u uzr soʻraganday shivirlab va choʻkkalab oʻgʻlini quchdi, sovuq lablari bilan oʻpdi. Jamshid piqillab yigʻlab yubordi, junjikib koʻrpa ostiga kirdi.

– Uxla, uxlagin endi, – dedi ona uni erkalab, – mana, men keldim. – Keyin o‘rnidan turib, yon-beriga qidirinib qaradi va yana o‘g‘lining ustiga engashdi. – Mehmonxonaning kaliti qayerda?

– Bilmayman, – pichirladi Jamshid ko‘rpa tagidan.

Zaynabxon yana yon-beriga qaradi-da, cho‘zilib kampirning lo‘la-bolishini astagina turtdi. Qora shol ro‘molini iyagidan o‘tkazib boshini chirmab tashlagan kampir uyg‘ondi-yu, cho‘kik og‘zidan nos bo‘yini taratib o‘shqira ketdi:

– Hi, maylising ham ordona qolsin. Bolangning fe‘lini bilasan-ku, javob olib kelavermaysanmi!

– Sekinroq, – shivirladi Zaynabxon. – Majlisda men to‘g‘rimdayam gap bo‘ldi-da, onajon. Meni “G‘alaba” kolxoziga partkom qilib tayinlashdi.

Kampir qiziga tikilgan ko‘yi jim qoldi, so‘ng bolishi tagidan nosqovog‘ini topib, bir-ikki silkitdi-da, uni cho‘kirtak tishiga tiq-tiq urib nos otdi.

– Bu atrofda unday kalxos yo‘q-u?

– Dashtda u, – dedi Zaynabxon sabrsizlik bilan.

Kampir qiziga og‘rinib qaradi.

– Yana ketarkansan-da?

Juvonning chehrasiga daf‘atan iliq bir mehr toshib, ma’yus kulimsiradi.

– Ketdim. Ketishim kerak ekan. – So‘ng derazaga ko‘z tashlab olib, shoshildi. – Onajon, o‘sha kolxozning raisiyam majlisda bor edi. Ilgaritdan tanishmiz. O‘rtoqlardan. Gostinitsada joy yo‘q ekan, olib keldim. Mehmonxonada yota qolsin, erta bilan turib ketadi. Balki o‘zim ham u kishi bilan... – O‘g‘liga qarab olib, davomini aytmadi, kalitni so‘radi.

– Sen o‘rtoqlardan deganing bilan... – g‘udulladi kampir, – ming qilsayam erkaksiz uy...

– Onajon...

– Tokchani ko‘r, – dedi kampir.

Zaynabxon kalitni topgach, yana o‘g‘lining yoniga cho‘kkaladi. Uni o‘pib chiqib ketdi.

Kampir gilamni qatlab, nosini tupurganidan keyin ham tomning vassalariga uzoq tikilib yotdi. So‘ng chuqur xo‘rsindi-da, ko‘zini yumdi.

– Momo, eshikka chiqaman, – dedi Jamshid bir mahal.

– Kiyimingni kiyib chiq, – deb g‘uldiradi buvi.

Jamshid eshikni ochishi bilan qarshisidagi mehmonxona eshigi ham ochilib ketdi. To‘rda, sariq etigini ko‘rpacha tagida qatlab o‘tirgan barvasta kishi ko‘rindi. Onasi yenglari shimarilgan, oftoba ko‘tarib chiqib kelardi.

– Ha, ha? – dedi u Jamshidga. – Uxlamadingmi haliam? Shamollab qolasan, kir uyga.

– Kim u, Zaynabxon? – to‘rdan gap otdi rais.

– O‘g‘lim, o‘rtoq Jalolov, – dedi Zaynabxon, – Jamshid.

– Jamshidmi? Obbo, sher-ey! Qani beri ke-chi, tanishaylik munday. – Jalolov o‘z uyida o‘tirgandek o‘zini erkin tutardi.

– Kir, ko‘rish-u, darrov chiqib uxla.

Jamshid bu odamga o‘zining ilgaritdan bir qadar tanish ekanini his etib, ichkariga kirdi.

Mehmon – yonoqlari keng, betlari tandirdan yangi uzilgan uy noniday qizil, ko‘pchigan, o‘rta yashar kishi Jamshidni yoniga o‘tqizdi. Malla, jun chakmonining barini ochib, uni o‘radi. Jamshidning dimog‘iga qandaydir tanish ko‘kat hidi urildi-yu, bu odamni qayerdadir ko‘rganday bo‘ldi, lekin uni birinchi ko‘rishi edi.

– Enamni poylab uxlamay o‘tirdim de?

Jamshid bosh irg‘adi.

– Enang biron yoqqa ketib qolsa, unda nima qilasan?

– Men ham... boraman-da.

– Obbo, sen-ey. Men bilan dashtga bormaysanmi?
Jamshid bosh qimirlatdi.

– Seni qara-yu! Bu yerda nima bor? Dasht yaxshi: keng, har xil gullar ochilib yotipti. Yozilib, yayrab o‘ynaysan. Sen tengi Tilov degan o‘g‘lim bor mening. U bilan o‘rtoq bo‘lasan. U seni tomosha qildiradi. Borasanmi?

Jamshid iljayib, suzilib, eshikka qaradi.

Jalolov kuldi.

– Borasan. Enang ham boradi. Eh-he, tuklaring tikkayib ketibdi-yu? Sovqotibsan. Bor, choponingni kiyib ke.

– Mening choponim yo‘q. Paltunim bor.

– Ha, mayli, paltuningni kiyib ke.

Jamshid chiqdi. Lekin hali uyg‘oq yotgan buvisi uni mahkam ushlab, issiqqina qo‘yniga soldi va qayta chiqarmadi.

– Momojon, dashtga boramiz, – deb pichirladi Jamshid.

– Uxla, – dedi buvisi.

– U yoqda... onamning o‘rtog‘ini o‘g‘li bor, Tilov degan.

– Bo‘ldi.

Ammo onasi kelib yoniga yotgachgina Jamshid uyquga ketdi.

* * *

Jamshid uyg‘onganida deraza oynasida bir dasta olmos nur yonar, tashqarida tovuqlariga don sochayotgan buvisining ovozi eshitilardi:

– Tuv-tuv... beh-beh...

Yonidagi bo‘sh o‘ringa ko‘zi tushdi-yu, ko‘zlarini uqalab, mehmonxonaga chopdi. Undan chiqib, darvozaxonaga qaradi. Na onasi bor edi, na uning o‘rtog‘i. Darvozaxonada hamisha orqa tuyog‘ining uchini yerga qadab turadigan sariq jiyron otlari ham yo‘q edi.

Shohsupa yonida, eski do‘ppidan tovuqlarga uvoq sochayotgan kampir:

– Ketishdi, – deya ko‘cha eshigiga erinchoq nazar tashladi.

– Dashtgami?

– Dashtga.

– Nimaga meni uyg‘otmadingiz?

– Oshiqma, qo‘zim. Erta kelib seniyam opketishadi. Ko‘chib ketasizlar. Onang joy tayyorlagani ketdi.

– Ur-re! – Jamshid irg‘ishlab pastga tushdi, lekin selgimagan yerda oyog‘i toyib cho‘kkalab qoldi: uyga qaytib, qo‘nji uzun botinkasini kiyib chiqdi. – Dasht yaxshi, momojon! Gullar ko‘p! Borib, Tilov bilan o‘rtoq bo‘laman! U meni tomosha qildiradi. Siz ham borasiz-a, momojon?

Momo doni bo‘shagan do‘ppini supaning qirg‘og‘iga urib qoqdi.

– Qaydam. Bu mulkni kimga tashlab ketaman, qo‘zim. Har bir daraxti bir bolam-ku. Danagidan o‘stirganman bularni.

Muslima buvi yigirma besh yoshida ikki bolasi – qizi Zaynabxon va o‘g‘li Abdukarim bilan eridan qolgandi. (Eri bosmachilar bilan kurashda halok bo‘ldi.) O‘shanda bu joylar taqir yer edi. Shundan keyin kampir boshqa er qilmadi va qolgan umrini ikki sag‘irning tarbiyasi va ular uchun shu yerni bog‘ qilishga berdi. Kunduzlari yer chopdi, ko‘chat ekdi; kechalari charx yigirib bolalarini boqdi-bovlidi. Yillar o‘tib bog‘i ham, bolalari ham odam bo‘ldi. Lekin bolalarining biri otasining izidan ketdi (Nemis bosqinchilari bilan kurashda halok bo‘ldi). Zaynabxon esa, Muslima buviga tamom o‘xshamaydigan, uchar qush chiqdi: hali o‘qish deb Toshkentga ketadi, hali jenotdel bo‘lib oylab qishloqma-qishloq kezadi, kechagi urush yillarida-ku, bir kun uyda bo‘lsa, bir hafta bo‘lmadi. Sanjar tog‘da sarich yig‘ayot-

ganlarga bosh bo‘lib yurdi. Kampirga hamisha vafodor bo‘lib, shu bog‘i qoldi.

“Daraxtlar ham momoning bolasi ekan-da”, deya go‘yo buvisi bilan daraxtlar orasidan bir o‘xshashlik topmoqchiday boqqa qaradi Jamshid.

Kecha yomg‘irda yuvinib, tanalari jigarrang bo‘lib qolgan o‘riklar oftobda isinayotgandek qilt etmay turishar, faqat jajji yaproqchalar orasiga biqinib qolgan yakka-yarim burishiq oq gullargina pastga uchar, bog‘ oralab ketgan yolg‘izoyoq nam so‘qmoqqa qo‘nardi. Olcha butalari orasidan chaqchaqlab uchib chiqqan qorayaloq, shoxlar orasidan ohista suzib o‘tib, so‘qmoqqa qo‘ndi. So‘qmoqqa yopishib yotgan gul barglari titrab ketdi.

Jamshid xo‘rsinib, sukut qildi. So‘ng birdan sergaklanib, toshloq yo‘lka bilan darvoza tomon chopib ketdi. Darvozadan chiqib, bog‘ ko‘chaga tushdi. Ko‘cha muyulishidagi Parda cho‘loqning tevaragi qari tollar bilan o‘ralgan hovuzi supasiga chiqib, sarhovidagi yantog‘i namdan qorayib ketgan devor osha qichqirdi:

– Umid-a! Ho-o Umid!

Umida – banka qorovuli Norqul akaning qizi. Jamshid bilan bir kechada tug‘ilgan. Ota-onalar uchrashib, bolalari ustida gapirishib qolganda, ularning bir kechada tug‘ilganini eslashar, o‘shanda doya axtarib, bir-birinikiga bola yugurtirganlarini aytib, kulishar edi. Buni eshitgan bolalar quvonishar va bir-biriga qattiq, sirli yaqinlik his qililar, boshqa tengdoshlariga ko‘p ham qo‘shilavermas edi.

– Ho Umida!

Chorbog‘dan “Ha-a!” degan ingichka ovoz va xotin kishining tegajaklik qilib kulgani eshitildi.

– Baqqa qara! – Jamshid supadan sakrab tushib, darvoza tomon chopib ketdi. Darvozaga yetmasidan, darvozaning o‘zi shig‘illab ichkariga ochildi-da, oraliqdan bodom

gulli oq chit ko‘ylak kiygan, qoracha yuzi yog‘ surganday yiltiroq yetti yoshlardagi qizcha chiqdi.

– Umid, dashtga ketyappiz! Ko‘chib ketyapmiz! Ertaga ketamiz! – Jamshid birpasda dashtning nimaligidan tortib, Jalolov bilan onasining o‘rtoq ekanigacha, o‘zining Tilov bilan o‘rtoq bo‘lishigacha aytib tashladi.

– Men ham boraman sizlar bilan, – dedi Umida.

– Mayli, – dedi Jamshid. – Obketaman o‘zim.

– Onam qo‘ymasa, qochib ketaman-a?

– Ha. O‘zim obketaman. To‘xta. Tilovning otasi bilan onam o‘rtoq-ku, biz ham o‘rtoq bo‘lamiz!

Umida guruchday qayta chiqa boshlagan tishlarini ko‘rsatib jilmaydi.

– Ke.

– Seni Tilov bilan ham o‘rtoq qilaman.

– Yo‘q, – dedi Umida. – Faqat ikkalamiz o‘rtoq bo‘lamiz.

– U yaxshi bola. Dashtga borsang, tomosha qildiradi.

– Mayli, – rozi bo‘ldi Umida.

– Nima yeding, og‘zing ko‘k?

– Ismaloq somsa. Onam, yana terib ke, yana yopib beraman, dedi.

– Yur, Yetimtepaga. Ismaloq ko‘p.

Umida ichkariga qaytib kirdi. “Ona! Men Jamshid bilan o‘rtoq bo‘ldim!” – dedi va tesha ko‘tarib chiqdi.

Birpasdan so‘ng ikki o‘rtoq atrofi jiqqa daraxt loy ko‘chaning chetlaridan yugurishib, qishloqning qoq o‘rtasidan tuyaning o‘rkachiday chiqib turgan ko‘m-ko‘k tepalik tomonga borishardi. Narzi juvozkashning zig‘ir yog‘i hidi anqib turgan ko‘chaga taqash bostirmasi yonidan o‘tgach, katta yo‘ng‘ichqapoyaga chiqdilar. Bu yerda bir qancha bolalar paltolari va do‘ppilaridan “darvoza” yasab, futbol

o‘ynashardi. Chetdagi kallaklangan tut ostida cho‘nqayib o‘tirgan Mansur loyli qo‘lini tizzasiga tirab, qichqirdi:

– Jamshi-id! Qiziq bo‘lyapti. Ke baqqa!

– Tepaga boramiz biz! – dedi Jamshid.

– He, qiz bilan o‘ynaydi. Qizaloq! Qizaloq!

– O‘zing qizaloq! Biz o‘rtoq! – dedi Jamshid va yerdan bir changal ho‘l tuproqni olib, kaftida shosha-pisha dumaloqlayotgan Umidaning bilagidan ushladi. – Ketdik. Tash-la-ye.

Umida Mansurga tilini ko‘rsatdi, loyni tashlab, Jamshidga ergashdi. Yo‘ng‘ichqaning yomg‘irda muloyim bo‘lib qolgan kalta-kalta poyalari oyoqqa qadalmaydi – shundoq mayishib yotadi-yu, oyoq olinishi bilan titrab-titrab ko‘tariladi – Jamshidning pochasi shimarilgan oyoqlariga, Umidaning oq ko‘ylagi etaklariga suv sachraydi.

Tepalik etagidagi sariq saqichday loyi chiqib yotgan so‘qmoq yoqasida to‘xtashdi. So‘qmoqning uyog‘i – ustida bug‘ o‘rmalayotgan shudgor. Shudgorda allaqancha oq, ko‘kish xonaki kaptarlar donlab yuribdi. Katta palaxsa kesak ustiga chiqib olgan bitta chipori tomog‘ini shishirib g‘urillaydi, turgan yerida aylanib ko‘kragini ko‘taradi.

– Ana, Naim akaning go‘ri, – dedi Jamshid kaptarlarning nariyog‘idagi ko‘kimtir bo‘yog‘i yuvilib ketgan tosh qabrni ko‘rsatib. Qabrning o‘rtasidan chiqib turgan chor-burchak ustunning “bo‘yniga” biri qovjiragan, biri so‘ligan, yana biri yaqindagina gulzordan uzilgan gulchambarlar ilig‘liq edi.

– Yur, – dedi Umida. – Guldan olamiz.

– Yo‘q, – dedi Jamshid. – U gulni olish yomon. Huv u kuni bu yerga ko‘p piyanerlar kelishdi. Abdukarim amakiyam keldilar. Sivizg‘a chalishdi. Maylis qilishdi. Biz futbol o‘ynayotgan edik, kelib tomosha qildik. Keyin anovi gulni qo‘yib ketishdi. Ular ketgandan keyin Mansur, gulni ola-

man, deb edi, bitta eshakli odam kelib: “Qulog‘ingni kesaman”, – dedi. Gulni olish yomon, dedi.

– A, ismaloq qani? Yo‘g‘-u?

– U yoqda ko‘p. – Jamshid tepalikning orqa tomoniga ishora qildi va qishloq chekkasidan otilib chiqqanday, o‘ydim-chuqur bag‘rini tasma-tasma quyruqday qor bosib yotgan toqqa ko‘zi tushdi. – Tog‘imiz baland-a?

– Baland, – dedi Umida. – Bir kun boramizmi?

– Boramiz.

– Tepasigacha chiqamiz-a?

– Tepasigacha chiqamiz.

– Dashtga e-erta bilan ketasizlarmi?

– Uxlab qolma yana.

Umida boshini sarak-sarak qildi.

So‘qmoq yoqasidagi nam ko‘katlar ustidan yana yurishib ketdilar. Tomi qizg‘ish elektrostansiya binosiga yetgach, chapga burildilar, tepalik ortiga o‘tib ko‘rinmay ketdilar.

* * *

Ertasi kechki payt Jalolov qora to‘riq otda, Zaynabxon o‘zining sariq jiyron otida qaytib keldi. (1944-yilda Zaynabxon tog‘da sirach yig‘ayotganlarga bosh bo‘lib yurar ekan, Dubolo tizmasidan raykom berib qo‘ygan katta bo‘z otini yetaklab o‘tayotganida, tosh ko‘chgan, ot jarga qulab ketgan edi. Keyin Zaynabxon o‘lgan otning egar-jabduqlarini raykomga obkelib topshirgan-u, boshqa ot so‘ramay, o‘zi mol bozoridan mana shu sariq jiyronni o‘n to‘rt mingga sotib olgandi. Undan beri, mana, to‘rt yil o‘tdi, sariq jiyron hamon Zaynabxonning hamrohi.) Shu kecha yana yomg‘ir yog‘di. Jalolov yana mehmonxonada yotdi. Muslima buvi yana u kishining kelganini yoqtirmay gapirdi. Zaynabxon

yana rad etdi. Jamshid yana mehmonxonaga chiqib, Jalolovning yoniga o'tirdi. Jalolov yana dasht haqida gapirdi.

Ertasiga Jamshid uyg'onib, yana deraza oynasida bir dasta olmos nur ko'rdi. Yana ko'zlarini uqalab, mehmonxonaga yugurdi... Jalolov yelkalarining rangi o'chgan moshrang gimnastyorkada, choy ichib o'tirar, yonida janda olacha chophonining barlarini belbog'i orqasiga qistirib olgan, tag'in ikkita yigit tiz cho'kkan edi. Jamshid chiqib darvozaxonaga qaradi. Otlar o'z o'rnida, ularning safiga tag'in oltita eshak qo'shilgan edi.

Shohsupa yonida onasi bilan buvisi gaplashib turibdi.

– O'zingga, bolangga ehtiyot bo'lsang bas, – dedi kampir. – Mendan ko'ngling to'q bo'lsin.

– Ammamni chaqirtiring bo'lmasam, – dedi Zaynabxon.

– Chaqirtiraman. – Kampirning Jamshidga ko'zi tushib, sertomir, ozg'in qo'lini cho'zdi. – Beri ke, bir o'pay.

Jamshid yana toshloq yo'lka bilan darvoza tomon chopib ketdi. Ammo Umidani yo'lda uchratdi. Onasi bilan shu yoqqa kelishayotgan ekan. Umida ikkita ko'yлагini ustma-ust kiyib olgan, qo'lidagi zog'ora nonni yutoqib kavshardi.

– Men ham boraman-a, Jamshid, boraman-a? – dedi u shivirlab.

– Borasan, borasan, – dedi Jamshid.

Ammo Ro'zi opa hovuz bo'yida Zaynabxonlar bilan xayrlashgach, Umidaning bilagidan mahkam ushlab uyga olib kirib ketdi.

II

Jiyaklarini baland barra o't va qo'ziquloqlar bosib ketgan qizil qumoq yo'l. Unda-bunda yerga singmay qolgan sarg'ish halqoblar. Osmon qatqaloqday darz ketgan pag'a

bulutlari bilan ularda sarg'ish aks etgan. Yo'lning chap tomoni unga yondosh cho'zilib ketgan qizg'ish jar, jar tubida suv miltiraydi, u yerdan fotmachumchuq va cho'ponaldag'ich qushining chiq-chiq, qiyiq-qiqiyiq ovozlari keladi. Narigi betda esa ikki tup yovvoyi olcha qiyg'os gullab turibdi. Yo'lning o'ng tomoni – yam-yashil, to'lqinsimon adirlar. Jimirlaydi, tovlanadi. O'sha yoqdan esayotgan g'ir-g'ir shabada qo'ziqorin va chirik yantoq hidini olib o'tadi.

– Shumi dasht, shumi? – so'raydi Jamshid.

– Shu. Buyog'i endi dasht! – javob beradi Jalolov. Shamol uning malla chakmoni qo'ltiqlarini qappaytirgan, u qoya ustida qanotini yozayotgan burgutga o'xshaydi.

Jamshid u yog'ini ko'rmoqchi bo'lganday oldinga qaradi... Lekin tushgacha manzara o'zgarmadi.

Tushdan keyin qumoq yo'l xiyol oqarinqiradi. Halqoblar ham tugadi. Bulutlar tarqab, osmon ochildi. Quyosh yelkarni qizdira boshladi. Yo'l chetidagi jar uzoqlashib, qushlarning ovozlari ham tindi. Shabada to'xtab, o't-o'laning hidi o'tmaslashdi...

Oldinda bir to'p bo'zrang toshlar va ular orasidan o'sib chiqqan bir tup sadaday yulg'un ko'rinardi. Shuning yonidan o'tishlari bilan bir qishloq ustidan chiqib qoldilar. Qo'tirday, g'adir-budir toshlari chiqib yotgan nishab betdan tushgan yo'l ikki yonida pastak qalama toshdevor uzun ketgan ko'chaga olib tushardi. Ko'chaning narigi betida bir to'da yosh tollar sariq popik chiqarib, gullab yotar, ulardan yoqimli, yengil hid taralardi.

Jamshid qishloqqa tushaverishdayoq chorbog'larida shamol esayotganga o'xshash bir tovush eshitgandi. Qishloqdan chiqaverib, u tovush egasini ko'rdi. Tik va silliq qirg'oqlari zig'ir yog' surilganday daryo ekan. Daryoning ko'prigi juda oddiy edi: yo'g'on-yo'g'on, po'stlog'i archilmagan xarilar yonma-yon qo'yilib, oraliqlariga shox-shab-

ba bosilgan. Eshaklar yurganda ko‘prik dukirlaydi, likillaydi. Suvga qarasa, kishining boshi aylanadi. Osmonga qarasa, ko‘ngil battar behuzur bo‘ladi. Jamshid eshakning kalta yolidan ushlab, engashib o‘tirdi...

Har qadamda qizil ro‘mol yopinib, ikki uchini tishida tishlab olgan ayollar, qizlar uchrar, telpak kiygan barvas-ta-barvasta yigitlar, o‘smirlar, qo‘ltiqtayoq tutgan, eski shinel kiygan odamlar duch kelar va negadir ularning birortasi ham otliqlarga oldin salom berishmas, otliqlar salom bergach esa, juda quyuq so‘rasha ketar, jilmayishar, boshlarini chayqashar edi.

Daryodan o‘tgach, tagi bilan o‘tqazib qo‘yilgan bog‘-bog‘ bug‘doydek qiyoqlar o‘sib yotgan sohil bo‘ylab biroz yurdilar-da, atrofini son-sanoqsiz so‘qmoqlar kamarday o‘rab tashlagan baland tepalikka o‘rlay boshladilar. Tepalikda, devorlari qizg‘ish yolg‘iz hovlining chetan darvozasi yonida qizil ro‘mol yopingan bir xotin keng yengini peshonasiga tutib, pastdagilarga qarardi. Xotin orqasiga o‘girilib, shoshib hovliga kirib ketdi va dam o‘tmay qora choponli, yalangoyoq bir bola uning o‘rnida paydo bo‘ldi. Pastdagilarni ko‘rdi-yu, otilib tusha boshladi.

– Mana, bizning Tilov! – dedi Jalolov. – Tilovbergan, o‘rtog‘ingni opkeldim! Ol!

Tilov bularga bir necha odim qolganda so‘qmoqda chayqalib to‘xtadi va Jamshidga ham qiziqib, ham yotsirab qaradi. Jamshid dumaloq horg‘in ko‘zlarini unga tikib iljaydi. Shu payt jiyronning tuyog‘i so‘qmoqdan toyib ketib, oldinga sakradi va Zaynabxon Jalolovning yelkasidan ushlab, qaddini tikladi. Jalolov kuldi. Zaynabxon ham kuldi. Tilovning esa kichkinagina ko‘zlari birdan qisilib, yapasqi iyagi tirishib ketdi. Jamshidga xo‘mrayib bir qaradi-da, asta burilib tizzasiga qo‘lini tiray-tiray tepalikka qaytib chiqa

boshladi. Jamshid ko‘zlarini pիրpiratib, uning orqasidan qaradi. Eshakka bostirib xala berdi.

Eshaklar surilib-suykalib hovliga kirishdi. Qiy va qatiq hidi dimoqqa urilar, hovli o‘rtasida oftobga to‘nkarib yoyib qo‘yilgan mol tezagi ustida so‘fito‘rg‘aylar uymalashardi. Devorda qo‘nib turgan olapopushak “hurr-hup-hup” ovoz chiqarib, kamalakday yelpig‘ichini yozib-yig‘di. Jamshid eshakdan tushib, atrofga nazar soldi-da, xomush tortib, darvozaga qaradi. Tilov tajanglik bilan uy devorini tirnar, otasining chaqirishini kutib, unga tez-tez qarab qo‘yardi.

Jamshid butlarini uqalay-uqalay, maymoqlanib Tilov tomon yurdi. Tilov terisi quruq, biqqi, qo‘llarini yonida osiltirib, Jamshidga tikildi. Jamshidning oyog‘idagi qo‘nji uzun, eshakning jun ayiliga ishqalanaverib ikki yoni yiltirab ketgan botinkalariga ko‘zi tushdi-yu, o‘zining kir, yapaloq oyoqchalariga qaradi, battar xo‘mraydi. Shu payt hovli etagidagi ichida shuvoq uyib qo‘yilgan bostirma tomondan Zaynabxonning yangroq kulgisi eshilib ketdi. Tilov Jamshidning yonboshidan yalt qaradi. Zaynabxon bir uchi jiyronning yuganiga bog‘langan qil chilvirni ushlab tislani turar, kattakon halqali gulmix qoshiga cho‘nqaygan Jalolov chilvirning ikkinchi uchidan ushlab o‘ziga tortardi. Tilovning qalin, bo‘zrang lablari birdan qattiq yumildi, Jamshidga dard bilan o‘qraydi-da, yelkalarini xoda yutganday tik tutib hovlidan chiqdi-ketdi. Jamshid quruqshagan lablarini ochgancha to‘xtab qoldi.

Yigitlar eshaklarni hovlida shundoq qo‘yvoriib, ko‘chlarini chapdagi uzun ketgan ayvonsiz uyga kirita boshladilar. Ularga qishloqdan chiqib kelgan, belbog‘i uzuq shinelli chol bilan yuqorigi labi qisqaligidan sarg‘ish, baquvvat tishlari ko‘rinib turgan bir o‘smir ham ko‘maklashdi. Zaynabxon bilan Jalolov ichkarida turib, narsalarni joylashtirishar, Jalolov yo‘lakay choldan allanarsalarni so‘rar, Zaynabxonga

allanarsalarni tushuntirardi. Bir payt nima ham bo‘ldi-yu, ikkalasi ham shoshib uydan chiqishdi. Chimirilib osmonga qarashdi. So‘ng Jalolov borib o‘z otining, Zaynabxon o‘z otining ayilini torta boshladi. Jamshid borib onasining yengidan ushladi.

– Qayerga borasiz? Men ham boraman.

– Hozir kelaman, aylanay, hozir.

– Yo‘q. Boraman men ham.

– Men otni choptiraman, yiqilib tushasan. Sen yerga tupurib, qarab tur. Tupuging quriguncha qaytib kelaman. Ana, Tilovning oldiga bor. O‘ynab o‘tir u bilan. Ilhaq bo‘b eding-ku unga. Hozir kelaman.

Zaynabxon bir qo‘li bilan egarning oq qalpoqli mixlar qoqilgan qoshidan, ikkinchi qo‘li bilan korsonidan ushlab, amirkon etikli oyog‘ini uzangiga qo‘ydi, o‘zini osongina ot ustiga oldi.

Birpasdan so‘ng Jalolov ikkalasi qo‘shni tepalik ustida otlarni yeldirib borar, soyalari tepalik etagida chayqalardi. Jamshid chetan darvoza og‘zida ularni kuzatib turarkan, ular ko‘zdan bekingach, burildi-yu, uy muyulishida g‘o‘dayib turgan Tilovni ko‘rdi. Tilov tumshaygan yuzini tezgina chetga burdi. Jamshid hovliga qaytib kirdi. Quyrug‘i bilan tezakni yumaloqlab, dumalatib ketayotgan qora qo‘ng‘izga biroz tikilib turdi-da, yuklari tushirilgan uyga kirdi.

Boyagi qizil ro‘molli barvasta ayol deraza oynalarida qotib qolgan ohak tomchilarini ho‘l latta bilan artardi.

– Xola, nimaga Tilov unaqa? Gapirmaydi hech? – so‘radi Jamshid.

Xola ma’yus iljaydi. Lattani bir qo‘lidan ikkinchisiga olib, xo‘rsindi.

– Enasi esiga tushgandir. O‘lgan edi bultur.

Jamshid tashqariga chiqdi. Tilovning ko‘nglini ko‘targisi, unga qandaydir yaxshi gap aytgisi keldi.

Tilov yolg'iz, devor tagida cho'nqayib o'tirar, kattakon qizg'ish tuyachumolining orqa oyog'idan bosib uning jon achchig'ida tipirchilashini tomosha qilardi. Jamshid uning "o'yin"iga biroz qarab turdi-da:

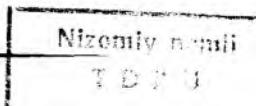
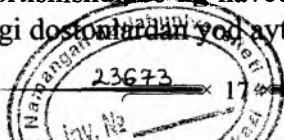
– Qo'yvor, – dedi asta. Tilov unga yalt qaradi va boshmaldog'i bilan bosib, chumolini nam yerga tiqib yubordi.

– Mana, qo'yvordim! – dedi u, o'rnidan irg'ib turib, choponining barlarini silkita-silkita hovliga kirib ketdi.

Chumolining nam yerdan chiqib turgan qora ipday oyog'i bazo'r qimirlardi. Jamshid cho'nqayib, uni loydan astagina chiqarib oldi-da, kaftiga qo'ydi. Chumoli boshini zo'rg'a ko'tardi va omburdek og'zini katta ochib, Jamshidning kaftini chimillatib tishladi. Jamshid chumolini urib tushirib, o'rnidan turdi. Kaftining qizargan yerini so'rganicha, pastdagi qishloqqa qaradi va og'riqni bir damda unutdi. Bir damda ozg'in qo'lini cho'zib, "bir o'pay", deb turgan buvisi va "boraman, men ham boraman", deya onasining qo'lidan qutulmoqchi bo'lib, tipirchilayotgan Umida ko'z oldidan o'tdi.

Quyosh qo'shni tepalik orqasiga botib, osmonni oppoq yoritdi. Osmon asliga qaytishi bilan tevarak-atrofnı yengil bir soya bosdi. Daryo tomondan salqin shabada esib, nam qamish va tollar hidini olib o'tdi.

Zaynabxon aytganday, qosh qoraymasdan qaytib kelishdi. Shu kecha pastdagi qishloqdan ham, atrofdagi tepaliklar ortidan – ovullardan ham allaqancha barvasta-barvasta odamlar kelishdi. Hovlining to'ridagi Tilovlarning quroq ko'rpachalar solingan uyida allamahalgacha guring bo'ldi. Oldiniga Jamshid tushunmaydigan allanarsalar haqida gapirishdi, tortishishdi, so'ng navbat bilan do'mbira chertdilar, qadimgi dostonlardan yod aytdilar.

Ertalab Tilov olachadan tikilgan jildiga bir parcha nonni solib, maktabga ketdi. Zaynabxon bilan Jalolov ham otlanib hovlidan chiqishdi. Jamshid Zaynabxonning orqasida, otga mingashib olgan.

Shu kuni ular ko‘p qirlar oshdilar, ko‘p ovullarda bo‘ldilar, ko‘p o‘tovlarga qo‘ndilar. Har qadam Jamshid uchun yangilik edi. Lekin hammasidan ham dashtning kengligi va nimasi bilandir shu dashtga o‘xshab ketadigan barvas-ta-barvasta erkaklaru qizil ro‘mol yopingan ayollar uning esida qoldi.

* * *

Kechga yaqin dasht osmonini pastak, ho‘l bulutlar burkab olib, havo birdan sovidi. Lekin bahor havosi ekan! Sal o‘tmay yana ochilib ketdi-yu, bir tomonda quyosh yiltirab, ikkinchi tomonda iliq yomg‘ir yog‘a boshladi. Qishloq ustida yarim aylana chizib beqasam kamalak qo‘ndi. Kamalak tagidan bolalarning quvnoq chinqirig‘i eshitilardi: “Tulki qizini to‘y qildi... To‘y qildi!”

Sal o‘tmay yomg‘ir ham tindi. Bolalarning chinqiriqlari ham pasaydi.

Eshikning ikki yoniga ikki qo‘lini tirab, osmonga qarab turgan Jalolov:

– Xayriyat-e, xayriyat, – dedi.

– Kecha qor yog‘adi deb eshitgandik, – dedi Zaynabxon ustixonni siqimlab ushlab, mujiyotgan Jamshidga.

Jamshid derazaga qaradi-yu, daryo tarafdin kelayotgan boshqa, yo‘g‘on-yo‘g‘on ovozlarni eshitib, quloqlarini ding qildi. Ovozlar yaqinlashib kelardi: “Ushla! Qo‘yma!..”

Jamshid otilib dahlizga chiqdi. Jalolovning qo‘ltig‘i tagidan o‘tib, selgiy boshlagan hovliga yugurdi. Darvoza yonida to‘xtab qoldi. Daryo tomondan bir to‘da katta-kichik odamlar, goh u yonga, goh bu yonga surilib yugurib kelis-

hardi. Ular yaqinlashgach, qandaydir ko'kchil qushni quvib kelishayotgani ma'lum bo'ldi. Jamshid orqaga burilgan edi, Jalolovga to'qnash keldi.

– Nima u, nima, rayis amaki?

– Chil, chilni quvyaptilar.

– Chil?..

– Dasht kakligi.

– Ushlab bering menga, ushlab bera qoling.

Jalolov mo'ylovining uchini labi bilan qimtib kulimsiradi-da, malla chakmonini yechib, Jamshidga tutqazdi va halpillab ho'l chimda sirpana-sirpana pastga tushib ketdi. Hademay to'daga borib qo'shildi. Ichkaridan Zaynabxon ham chiqib keldi. Daryo bo'yidagi ayvonsiz uylar og'zida ham xotin-xalajlar turishar, "piyoda uloqchilarni" qiziqib kuzatishardi.

Chil dam qo'nib, dam uchib Jamshidlar turgan tepalik etagidan o'tdi. To'da ham uning orqasidan o'tdi. Faqat yelkari namiqib battar qoraygan qora choponli Tilovgina ortda qolib, oqsay-oqsay tepalikka chiqib kelaverdi.

– Otam tutadilar, otam, – dedi u.

– Menga beradilar, menga – dedi Jamshid.

– Senga. Olasan! – Tilov engashib, yo'l-yo'l oq ish-tonining yiqilganda o't ko'kartirib qo'ygan tizzalarini kafti bilan artishga tutindi.

Chil ko'm-ko'k o'tlar ustiga qo'ndi-yu, kulrang qanotlarini yoyganicha qoldi. Shunda to'dadan devqomat, gimnastyorkali bir yigit o'zib oldinga chiqdi va chilni yerdan olib o'tdi.

– Otam tutdi, otam! – qichqirib yubordi Tilov.

Qizarib, bo'g'riqib ketgan Jalolov chilni keltirib Jamshidga berdi.

– Tilov bilan o'yna. Keyin so'yib beraman.

– Yo'q-yo'q, so'ymaysiz!

– Yuragi yorilgan. O‘ladi baribir.

Chilning qanotlari ho‘l, loyga belangan, qip-qizil terisi ko‘rinib qolgan to‘shi issiqqina edi. Jamshid uni hovuchida qaltirab ushlab, Tilovga qaradi. Tilov o‘rnida yo‘q edi.

Ko‘k ochilib ketdi. Dasht yasharib yashnadi.

Quyosh yana kechagiday botib, dashtga yana kechagiday soya tushdi. Yana daryo tarafdin namxush o‘t-o‘lan va yana loyqa suv hidini olib shabada esdi. Qishloqdagi kecha sarg‘ayib turgan yosh tollar endi ko‘karib ko‘rinar, birpaslik yomg‘ir popuklarini urib tushirgan, tagida ko‘rpa bo‘lib yotardi.

Qishloqqa olib tushadigan qo‘tir yo‘lda oq eshak mingan bir yo‘lovchi ko‘rindi. Hali quyosh botmasdan, uning sallasida nimadir yaltirayotgan edi. Eshakli ko‘prikdan o‘tib, toshloq yo‘lni kesib chiqqan ariqchada eshagini sug‘orarkan, hovlining qishloqqa qaragan tomonida, baxmalday o‘t qoplagan xarsangda o‘tirgan Jamshid yaltirayotgan narsa yo‘lovchi sallasining o‘rtasidan ikki tomonga qarab chiqib turgan ikkita lampa shisha ekanini ko‘rdi. Jamshid uyga qaytib kirdi va:

– Ketaman momomga, ketaman, – dedi onasiga. Ertasiyam, indiniyam shunday dedi.

– Darrov sog‘inib qoldingmi, sher? – kuldi Jalolov.

Jamshid indamadi.

Nihoyat, Zaynabxon uni Sangardakka – buvisining oldiga olib tushadigan bo‘ldi.

Olma shoxlari tagidan, bog‘ko‘chadan o‘tisharkan, Jamshid egar korsonidan ushlab, ko‘tarilib qichqirdi:

– Umida! Ho Umida!

Archa yog‘ochidan ishlangan og‘ir darvoza ichkariga bazo‘r tortildi. Oraliqdan Umida chiqdi. Jamshid jiyronning silliq sag‘ridan sirpanib tushib, unga ro‘para bo‘ldi,

quruqshagan lablarini yalab jilmaydi. Umida ham guruchday tishlarini ko'rsatib jilmaydi.

– Yana ketasanmi? – so'rab qoldi Umida birdan shoshib.

– Ketmayman, – dedi Jamshid.

– Qani u Tilov? Kelmadimi?

– Yo'q. U bilan o'rtoq bo'lmayman.

– Men ham o'rtoq bo'lmayman.

Muslima buvi shohsupada, yog'och jovonchada uzun qayroqtosh bilan tuz tuyib o'tirardi.

– Momojon! – Jamshid borib momosining quchog'iga otildi va yonog'ida tanish nos bo'yi anqib turgan sovuqqina lablarni sezdi.

Saldan so'ng oila a'zolari jamuljam, beqasam yakan-do'zlar yozilgan ayvonda davra qurib o'tirishar, Jamshid sergaklanib atrofga qarar, nazarida, hamma narsa – bog'lari, o'riklari ham, uylari, derazalari ham, yo'llari-yo'lkalari, hatto buvisi ham allanechuk kichrayib qolganday edi. Kechqurun esa, u Umida bilan Yetimtepada chopqillab yurar, botayotgan quyosh tog' bag'ridagi qorlarni yaltiratar edi.

III

Kuz keldi. O'riklardan endi yaproqlar ucha boshladi. Bog' oralab ketgan yo'lakka ham yaproqlar qo'nardi. Endi Jamshid uyg'onganida deraza oynasida bir dasta olmos nur ko'rinmas, quyosh kech chiqardi.

Zaynabxon hamon o'sha "G'alaba" kolxozida partkom bo'lib ishlar, haftada yo o'n besh kunda, xaltada bug'doy-mi-unmi, xurjunda so'yilgan echkimi, qo'ymi yuborib turar, o'sha kuni o'zi ham yetib kelardi, goh yakka o'zi, goh Jalolov bilan. U kelganda, uyda bayram bo'lardi, yaqin qo'shnilar – Norqul aka bilan Ro'zi xola ham kelishar, xontaxta atrofida davra qurib o'tirishar, Jamshid bilan

Umida esa, Zaynabxonga yaqinroq yerdan joy olib, bir-biriga “o‘rtoq” deb murojaat qilar, ota-onalar kulsa, xafa bo‘lishar, lekin yana ota-onalarining o‘zi ularni ovutishardi: “O‘rtoqsizlar, albatta o‘rtoqsizlar”. Muslima buvining bo‘lsa lablaridan kulgi arimas, goh mehmonlar oldida, goh o‘choq boshida uymalashardi. Albatta, Zaynabxonning o‘zi yakka kelganida Muslima buvi shundoq bo‘lardi. Jalolov bilan kelganida esa, kampir bir narsasini yo‘qotganday yerga qarab yurar, qiziga gapirmas, lekin unga dardli qarab-qarab qo‘yardi.

Birinchi yomg‘ir yog‘ib o‘tib, havoda qurigan o‘tlar va qovjiragan xazonlarning talx hidi anqib turgan bir kuni Zaynabxon Jalolov bilan choshgohda kirib keldi. Jamshid odatdagicha irg‘ishlab, Muslima buvi tumshayib qarshi olishdi. O‘tirib ovqatlanishgach, Zaynabxon Jamshidni o‘ynagani chiqarib yubordi-da, uchalasi xoli qolib, allanarsalar haqida ko‘p gaplashishdi, o‘ylashishdi, maslahat qilishdi.

– Birovning bolasiga birovning otalik qilishi qanday ish ekanini men tushunaman, momo! – dedi nihoyat Jalolov dasturxonda tagi bilan aylantirib o‘tirgan piyolasining ustiga kaftini bosib. So‘ng kaftidagi piyola qoldirgan aylana iziga qarab oldi-da, kampirga boqdi. – Lekin birovning bolasiga birovning onalik qilishiyam bor: mening ham farzandim bor... Bularni ham o‘ylab ko‘rdik.

* * *

Kampir tashqariga chiqdi. O‘choqdagi lang‘illab yonayotgan olov qarshisida cho‘nqayib o‘tirgan Jamshid qo‘lidagi uzun cho‘pni ichkariga suqib nimadir qilar, kular edi. Kampir uning yoniga bordi. Shohsupa labida to‘ntarib qo‘yilgan katta tosni olib, tagidagi palosni yozdi, oyog‘ini yerdan uzmay omonatgina o‘tirdi.

– Momo, bunga qarang, – dedi Jamshid va qo‘lidagi cho‘p bilan qozonning olov yalayotgan qop-qora tagiga aylana chizdi. Chizilgan yerdan bodrab-bodrab, qip-qizil uchqunlar chiqdi va titrab-titrab o‘chdi. Kampir kulimsiradi.

– Endi munga qarang! – Jamshid cho‘pni o‘tga tutib yondirdi-da, havoda aylantirdi. Havoda ham qip-qizil doira paydo bo‘ldi. – Qizig‘-a?

Kampir bosh irg‘adi. Shu payt Jamshid buvisining xira ko‘zlarida o‘t aksini ko‘rdi. Yaxshiroq tikilgan edi, o‘t o‘rnida yosh yiltillayotganini payqadi.

– Momo-o? – Jamshid suzilib o‘rnidan turdi.

Momo qo‘lini yengi ichiga tortib, yengini ko‘ziga bosdi.

– Momojon? – cho‘pni otib tashlab, buving yengidan tortqiladi Jamshid. – Kim urishdi? Yig‘lamang.

– Yo‘q-yo‘q, qo‘zim, yo‘q, – dedi Muslima buvi va yengi bilan burnini qisib tortdi-da, ko‘zlarini pirpiratib kulimsiradi. – Hech kim urishgani yo‘q. Kim urishadi. O‘zim... Qarilik qursin.

Jamshid sovuqdan junjikkanday qunishib, iljaydi. Kampir yengini shimarib, supadan tushdi. Yog‘ singiyverib qorayib, yiltirab ketgan tovoqni ko‘tardi. Zaynabxonlar keltirgan qo‘y go‘shiti qaynayotgan sho‘rvadan xushbo‘y, issiq bug‘ ko‘tarildi. Muslima buvi tovoqni qozon chetiga joylashtirib qo‘ydi-da, yog‘och qoshiqda sho‘rvadan jindak olib kaftiga tomizdi, so‘ng kaftini yalab, tamshanib ko‘rdi. Tovoqni yana qozonga bostirib qo‘ydi-da, o‘t oldiga cho‘nqaydi, yonboshida uyib qo‘yilgan namxush cho‘plarni tizzasida qayirib sindirib, o‘tga tashlayverdi. Jamshid ham buvisiga o‘xshab cho‘nqayib oldi-da, cho‘plarni tiz-zachasida qayirib sindirib, o‘tga ota boshladi.

– Jamshid, shu kishini yaxshi ko‘rasanmi? – so‘radi buvi ishidan to‘xtamay.

– Qaysi kishini? Rayis amakinimi?

– Ha.

– Yaxshi ko‘raman. Tilovni – yo‘q.

– Otayam qilasanmi?

Jamshid cho‘pni tizzasiga bosganicha buvisiga boqdi. Ota so‘zini kam eshitardi u. Lekin bilardiki, uning ham otasi bo‘lgan, “nemislar” bilan urishgani ketgan. Lekin hozir qayerdadir va qaytib keladi bir kun. Jamshid uni tanimaydi, to‘g‘ri. U ketganda bu juda kichkina, beshikda bo‘lgan. U ketayotgan kuni momosi Jamshidni ko‘tarib borgan. Otasi Jamshidni osmonga irg‘itib: “Men kelaman. Sen katta bo‘lasan”, degan. Uning sochi jingalak-jingalak ekan. Lekin Jamshidniki jingalak emas. Onasinikiga o‘xshab yumshoq, silliq.

– Ota qilasanmi?

– O‘zimning otam-chi? Bor-ku?

Kampir qo‘lidagi cho‘pni o‘tga irg‘itdi. Tumshaydi.

– U otang yo‘q. Endi shu odam senga ota bo‘ladi...

O‘zingni otang bo‘ladi.

– O‘zimni otam... Bu kishi o‘xshamaydi-ku u otamga?

– O‘xshaydi. U otang ham shu kishiday edi.

– Yo‘q-yo‘q. U kishining sochi jingala-jingala bo‘lgan.

– Bu kishiyam soch qo‘ysa shunday bo‘ladi.

Jamshid o‘tga tikildi. O‘t to‘lg‘anib, qozon tagini yalar, o‘zi qizil bo‘lsa-da, qozon tevaragidagi tuynukchalardan qora tutun bo‘lib chiqardi.

– Nimaga u otam kelmaydi-ya?

– Katta bo‘lsang bilasan, – dedi Muslima buvi.

– Katta bo‘lsam... Rayis amakiday katta bo‘lsam, keyin bilaman-a?

– Ha. Endi u kishini rayis amaki dema. Ota de.

– Ota... Yo‘q, rayis amaki – yaxshi. U kishi rayis amaki-ku?

– Bas endi. Bor o‘yna.

Jamshid oʻrnidan turdi-yu, tappa choʻnqaydi.

– Momo, momo? Endi onam bilan... Rayis amakim oʻrtoq emasmi?

Muslima buvi chuqur xoʻrsindi.

– Yoʻq.

– A, nima boʻlmasam?

– Bor, oʻynagin endi. Bola degan har narsani soʻrayvermaydi.

– Ha, ayta qoling. Keyin bittayam soʻramayman. Nima boʻladilar?

– Uf, qoʻymading-da. Aqling yetmaydi bari bir.

– Mayli yetmasa, mayli.

– Eru xotin boʻladi. Bildingmi?

Jamshid bir muddat oʻylanib turdi-da, choʻloqlangan-day bir-bir bosib, darvoza tomon yoʻnaldi.

* * *

Umida chorbogʻlari etagida uzun kaltak bilan xazon qoqar, paxmoq quyrugʻiga sap-sariq barglar yopishib qolgan ikki yashar qoʻchqor chilvirini sudrab, yerga tushgan xazonlarni bir chekkadan yamlab borardi.

Umida kaltakning uchini shoxga suyab qoʻyib, Jamshidning oldiga keldi. Koʻzi bilan qoʻchqorga ishora qildi.

– Koʻrdingmi, otam oberdi. Yana oberadi.

– Otam... – pichirladi Jamshid va javdirab Umidaga qaradi. – Mening otam kelmas ekan.

– Kelmas ekan? Nimaga?

– Katta boʻlsang bilasan, – deydi momom. Endi Tilovning otasi otam boʻlar ekan. Endi u kishi onam bilan oʻrtoq emas. Endi er-xotin boʻlarkan.

– I-i, – Umida Jamshidga achinib qaradi.

– Umida, er-xotin degani nima-ya?

– Bilmasam. Mana, otam bilan onam er-xotin. Kechasi birga yotadi.

– U-u! Onam ham men bilan yotmas ekan-da, endi?
– Ha-da, endi eri bilan yotadi-da!
– E-e, yomon ekan, Umida, yomon. Men onamni judayam yaxshi ko‘raman.

– Men ham onamni yaxshi ko‘raman.

– Yomon ekan er-xotin bo‘lish... Umida, Umida, – Jamshid birdan jonlanib, Umidaning qo‘lidan ushladi, – katta bo‘lsak, biz ham er-xotin bo‘lar ekanmiz-da?

– Nimaga?

– Mana, rayis amaki bilan onam o‘rtoq edi-ku! Biz ham o‘rtoq-ku!

– Ha-a. Gaping chin, Jamshid.

– Yomon bo‘ldi endi, Umida, ke, katta bo‘lsak, er-xotin bo‘lamiz-u, birga yotmaymiz.

– Yo‘q, unaqa bo‘lmaydi. Bir kuni onamga, men bilan yoting, deb edim, urishib berdilar. Bo‘lmaydi.

– Hay, oshiq-ma’shuqlar! – Ayvondan qichqirdi Ro‘zi opa. – Bas endi, ertagayam qoldiringlar!

Umida kaltakni oldi. O‘rikning qontalash barglari yana havoda dildiray boshladi. Loyxonada devor taglaridagi qolgan-qutgan barglarni terib yeb yurgan qo‘chqor ipini shitir-latib, bu yoqqa chopdi.

Ro‘zi xola uyga qaytib kirgach, Umida kaltakni yerga qo‘yib, yana Jamshidning yoniga keldi.

– Endi nima qilamiz, Jamshid?

Jamshid xo‘rsindi va birdan jiddiylashdi:

– Endi gapirmaymiz, Umida, uyat bo‘ladi. Kichkina bola ko‘p gapirmaydi.

* * *

Jamshid uyga kelib:

– Onajon, men Umida bilan o‘rtoq bo‘p yuraversam maylimi? – dedi.

– Haliyam o‘rtoqsizlar-u? – dedi Zaynabxon.

– Yo‘q, hammavaqt. Ka-atta bo‘lganimizdayam.

– Mayli, undan katta bo‘lganlaringdayam.

– Keyin er-xotin bo‘l, deb urishmaysizlarmi?

Zaynabxonning ko‘zlari katta-katta ochilib ketdi.

– Nimalar deyapsan? Qayerdan topding bu gapni?

Jamshid yig‘lashga shaylandi.

– Ha, o‘zlaring bo‘ldilaring-ku... er-xotin.

Zaynabxon qo‘llarini qovushtirib, soniga qo‘yganicha jim qoldi. Derazaga qarab oldi. So‘ng boshini xiyol ko‘tarib, siniq kulimsiradi.

– Sizlar o‘rtoq bo‘lasizlar. Har doim o‘rtoq bo‘lasizlar.

Er-xotin degan gapni ikkinchi og‘zingga olma, xo‘pmi?

– Xo‘p. Endi rayis amakim... otam-a?

Zaynabxon yana bo‘shashib ketdi.

– Ha.

– Men u kishini ota deymi endi?

– Ha.

– Endi o‘zimning otam kelmaydi-ya?

– H-ha.

– Katta bo‘lsam, keyin bilaman-a, nimaga kelmadilar?

– Ha, ha, ha! – Zaynabxon birdan Jamshidni quchoqlab, bag‘riga bosdi. Jamshid bo‘yniga, huv dashtda quyosh chiqib turgan kuni yoqqan yomg‘irday iliqqina tomchi tushganini sezdi.

* * *

Tushga yaqin Norqul aka, Ro‘zi xola, Parda cho‘loq va Salim novvoylar – yaqin qo‘ni-qo‘shnilar kelib qolishdi. Oppoq soqolining uchlari sarg‘aygan Salim novvoy uy biqinidagi tandirda bir talay non yopdi. Norqul aka mehmonxonada sabzi to‘g‘radi. Parda cho‘loq bo‘lsa shohsupa pastida likonglab o‘choq qazidi. Ro‘zi xola bilan Muslima buvi guruch tozaladilar, yong‘oq chaqib, mag‘zini po‘cho-

g'idan ajratdilar va erkaklarga choydan qarashib turdilar. Zaynabxon esa chuchvara qovurdi: karam, qizil lavlagi va tuzlangan bodringni to'g'rab, bir lagan gazak tayyorladi. Keyin uyga kirib, allaqancha taqsimcha va vazalarga qand-qurs joyladi. Kechki payt Jamshidlarning dashtga ko'chishida ham birga bo'lgan o'sha ikki barvasta yigit bitta hisori qo'y bilan bitta oq echkini haydab kelishdi. Jalolov bilan uchovlashib so'yishdi, supada o'tirib, katta supra ustida nimalashdi.

Jamshid bilan Umida kattalarga o'ralashib yurar, ish buyurishsa, chopib-chopqillab qilishar, arzimagan narsalardan ham kulishar, quvonishardi. Odamlar ketib, Umida ham ketib, onasi va bo'lg'usi otasi bilan qolgach, Jamshid o'ziga keldi. Onasini poylashga tushdi. Ona Jalolovga odatdagicha mehmonxonada, u bilan ikki yigitga yonma-yon joy solib qaytib keldi va Muslima buvi to'shab qo'ygan o'ringa kirdi.

– Ke, nimaga qarab turibsan, Jamshid?

Jamshid qora triko kitelini yechib tashlab, tezgina onasining qo'yniga kirdi, uning mayin sochlari to'zg'ib tushgan bo'ynidan mahkam quchoqlab oldi. “Qachon siz rayis amaki... Otam... bilan yotasiz-a?” deb so'ramoqchi bo'ldi-yu, onasining bugungi “uyat” degani esiga tushib so'ramadi.

Ertasi ertalaboq yana qo'ni-qo'shnilar kirishdi. Kechqurun esa, allaqancha: biri Jamshidga tanish, biri notanish mehmonlar keldi. Shu kecha ikki uyda allamahalgacha bazzm-ziyofat bo'ldi. Jamshid xizmat qilib yurgan onasining yotishini kuta-kuta shundoq deraza tagida, taqir gilam ustida uxlab qoldi. Ertalab yumshoq o'rinda, onasining qo'ynida ko'rdi o'zini.

Tushdan keyin Zaynabxon o'z oti jiyronga, Jalolov qora to'rig'iga minib, dashtga qaytib ketdilar.

IV

Oradan to'rt yil o'tgach, dashtdagi "G'alaba" kolxozi bilan Jamshidlarning qishlog'idagi kolxoz qo'shilib, bitta bo'ldi va Sangardak markaz etib tayinlandi. Kolxozlar qo'shilganda rahbarlarning yarmi u kolxozdan, yarmi bu kolxozdan bo'lishi rasm. Zaynabxonni o'z o'rnida – partorgligida qoldirib, Jalolovni bog'ko'chadan chiqaverishda, machitning ro'parasida joylashgan jun qabul qilish punkti-ga mudir etib tayinladilar.

Zaynabxon yana dashtdan ko'chib keldi. Bu safar Jalolov bilan yuklarni esa, o'tgan safargiday eshaklarga emas, mashinalarga ortib kelishdi. Ular o'zlari bilan Tilovni ham olib keldilar.

Bu vaqtda Jamshid bilan Umida to'rtinchi sinfda o'qishar, bir-biriga hamon "o'rtoq" deb murojaat qilishardi. Yetimtepaga ham chiqib turishardi. Lekin endi bir vaqtlardagidek ismaloq terish yoki tomosha qilish uchun emas, Naim akaning qabriga gul qo'yish uchun. Chunki endi ularning o'zi – pioner. Endi Naim akaning kimligini ham bilishadi. Grajdanlar urushining qahramoni, o'n sakkiz yasharli yigit ekan. Jamshid endi o'z otasining nimaga qaytib kelmaganini ham biladi. Chexoslovakiya uchun bo'lgan jangda 1945-yil 9-mayda halok bo'lgan ekan. Qabri Pragadagi "Sovet jangchilari mozori"da, chex pionerlari u kishining ham qabriga gul qo'yib ketishar ekan. Lekin Jamshid Jalolovni "ota" deya boshlaganiga ikki yildan oshdi.

Jamshid Tilovni ko'rishi bilan dashtni, dasht bilan bog'liq xotiralar va dasht odamlarini ko'rganday bo'ldi. Barcha ginalarni unutib, uning qarshisiga chiqdi. Ammo Tilov unga hurkib-hurkib qarab, otasining yoniga o'tdi va qaytib Jamshidga ro'para bo'lmadi. Shu kecha ikkalasiga mehmonxonada bitta joy solib qo'yishgandi. Tilov o'rin-

ga kirdi-yu, Jamshidga teskari qarab yotdi. Ertasiga Zaynabxon bilan Jalolov Tilovni magazinga opchiqib, unga Jamshidnikidek paxmoq shim, qora tufli va kitel olib berishdi. Indiniga esa, maktabga olib borib, beshinchi sinfga joylashtirib kelishdi.

Ammo Tilov beshinchi sinfga uch kun qatnadi-yu, to'rtinchi kuni rus tili o'qituvchisi bilan urishib qoldi. Dashtda unga armiyadan kelgan bitta hamqishlog'i dars bergan edi rus tilidan. "Yaxshiroq tayyorlanmasang, to'rtinchiga tushirib qo'yaman", dedi o'qituvchi. Tilov indamadi-yu, ikkinchi kuni o'zi Jamshidlarning sinfga – to'rtinchiga tushib, orqa partada o'tirib oldi. O'qituvchilar gapirishdi, maslahat berishdi, unamadi... Darsdan chiqqach, Jamshidga qaramay uyga ketdi.

Muslima buvi ancha kungacha hayron bo'lib yurdi. "Nahotki uyli-joyli, o'ziga yarasha obro'li shunday kishi ichkuyov bo'lib keldi?" – der edi o'ziga-o'zi. Jalolov esa, beparvo, o'zini erkin tutar, faqat bir uyidan ikkinchi uyiga ko'chib o'tganday edi. Nihoyat, Muslima buvi: "Fe'li keng ekan", deb o'yladi va kuyovi ma'qul tushdi unga.

* * *

Bir kuni tanaffus mahali Jamshid Mansurning qandaydir kitobchani qiziqib varaqlayotganini ko'rib qoldi. Kitobning muqovasida bir kampirni quvib borayotgan ajdarho rasmi solingan, uning tagida "Ikki sandiq" deb yozilgan edi.

– Bir ko'ray, – dedi Jamshid.

– Umidaning oldiga bor, o'rtog'ingni, – dedi Mansur.

– Bu kitobdan magazinda ham bor, – deb qoldi qizlardan biri. – Ikki so'm.

Jamshid burila solib, hovlidan chiqdi: "Temirchixon", "Sartaroshxona" yonidan o'tib, novcha-novcha oq qarag'aylar tagida uzun ketgan "Qishloq sovetining idorasi"-

ga qarab chopdi. Taxta zinadan ko'tarilishi bilan qo'lida chelak, oldiga kir peshgir tutgan farrosh ayolga duch keldi.

– I-i, Jamshid? – dedi u. – Nishliysin munda?

– Onam... – dedi Jamshid.

– Hakimabadga ketgan.

Jamshid iziga qaytdi. Maktabda dars boshlanib ketgani aniq edi. Uylariga burildi.

Tushlikka chiqib kelgan Jalolov bir kosa qatiqqa non to'g'rab yeb o'tirardi.

– Darsing tugadimi? – so'radi u.

– Yo'q. Onam kelmadimi?

– Nima edi?

– Hech nima.

Jalolov birdan qah-qah otib kuldi.

– Tilov qachon darsda och qolsa, indamay chiqib, uyga kelaverardi. Qorning ochdimi?

– Yo'q, – dedi Jamshid va piqillab yig'lab yubordi.

– Nima bo'ldi, o'g'lim?

Jalolov uning qo'lidan tortib, yuziga tikildi.

– Kitob olmoqchi edim, ikki so'm kerak edi, – pichirladi Jamshid.

– Seni qara-yu! – Jalolov chorpoqa suyanchig'iga tashlab qo'ygan galife shimini olib, cho'ntagidan pul chiqarib, Jamshidga berdi. – Bor, o'g'lim, ol.

Biroq Jamshid qo'zg'algan edi, uni tutib, o'ziga qaratdi.

– Nega mendan so'ray qolmading, o'g'lim? Yo meni yomon ko'rasanmi?

Jamshid titrab ketdi.

– Yo'q, ota, – dedi pastdan mo'ltirab. Jalolov uni dast ko'tarib, peshonasidan o'pdi.

Jamshid maktabdan qaytib kelgach:

– Ona, kitob oldim... otam pul berdilar, – dedi.

Eski paypog‘i bilan amirkon etigining changlarini ar-tayotgan Zaynabxon buni eshitib, Jalolovga qaradi. Jalolov kulimsirab, bosh irg‘adi. Orqada kelayotgan Tilov bo‘lsa, serrayib turib qoldi. Shohsupaga ham burilmay, to‘g‘ri uyga kirib ketdi. Jildini burchakka uloqtirib, deraza rafiga o‘tirdi.

– Tilovjon.

Tilov boshini ko‘tarib, qarshisida Zaynabxonni ko‘rdi.

– Nima bo‘ldi?

– Hech nima!

– Pul beraymi, kitob olasanmi?

– Kerak emas! – Tilov uydan chiqib, otasining oldiga bordi.

Jalolov gugurt cho‘pi bilan tishini kavlab, bog‘ning adog‘iga qarab turardi.

– Qara, ukang kitob o‘qiyapti, – dedi u.

– Ukam... – Pichirladi Tilov va qayrilib darvoza tomon chopib ketdi. Darvozaxonada ko‘zini chaqchaytirib turgan qora to‘riqqa ro‘para bo‘ldi-yu, ho‘ngrab yubordi. So‘ng oxurga suyanib, hasrat bilan otning ko‘zlariga boqdi. Nari-da somon chaynab turgan jiyron ham boshini ko‘tardi.

* * *

Jamshid bog‘ adog‘ida, qip-qizil bo‘lib pishgan tog‘ol-cha tagida yuztuban yotib kitob o‘qirdi: O‘qib tugatganidan keyin ham xiyla kitobdan bosh ko‘tarmay qoldi.

Kitobda badjahl o‘gay ona qo‘liga tushgan Zumrad ism-li qizchanning sarguzashtlari hikoya qilinardi.

O‘gay ona Zumradga kun bermaydi: hamma ishni unga buyuradi. U suv tashiydi, u uyni supuradi-sidiradi, u kir yu-vadi – hamma ishni o‘zi qiladi. Ammo o‘gay onadan bir og‘iz ham iliq so‘z eshitmaydi. O‘gay onaning chin qizi Qimmat esa, uzoq uyda yotadi, hech ish qilmaydi. Istagan

ovqatini yeydi, arzanda... Zumrad faqat o'rmonga, suvga borganidagina biroz yayraydi. Chunki o'rmonda uning do'stlari bor: gullar, qushlar, kapalaklar...

Jamshid kitobdan boshini ko'tarib, atrofga qaradi. Daraxtlar. Osmon. Daraxtlar orasidan toqqa – uzoqda o'tlab yurgan qoramol galalaridek archazorga ko'zi tushdi-yu, birdan jonlandi, balki kitobdagi voqealar shu o'rmonda o'tgandir? Balki Zumrad hozir ham shu o'rmondadir. Balki u ham maktabda o'qir?

Jamshid asta o'rnidan turdi-da, kitobni tishida tishlab, olchaga chiqdi. Undan devorga o'tib, ko'chaga sakrab tushdi. Umidani topib, kitobni ko'rsatdi.

– O'qidingmi? – so'radi Umida.

Jamshid bosh irg'adi.

– Qiziqmi? Aytib ber.

Jamshid aytib berdi.

Umida daf'atan toshdek qotib eshitdi, so'ng kitobni yulqib oldi-da, o'qishga tushdi. O'qib bo'lib, kipriklarini pirpiratdi va:

– Mening ham Zumrad bo'lgim kelyapti, – dedi g'uborli kuz osmoniga boqib. – Men ham o'rmonlarda yursam. Onam urishsa Gullar salom berishsa menga.

Jamshid gangib unga qaradi va birdan xayoli alkash-chalkash bo'lib ketdi. Ertakdagi voqealar bilan o'z oilalari orasida bir o'xshashlik ko'rganday bo'ldi. O'gay onani – Zaynabxonga, o'zini Qimmatga, Tilovni esa Zumradga o'xshatdi. O'xshatdi-yu, qo'rqib ketdi: “Yo'q, mening onam unaqa emas, mening onam yaxshi! Men ham Qimmatga o'xshamayman! Tilov ham Zumradga o'xshamaydi!.. Hech birimiz ularga o'xshamaymiz. Lekin Tilov nega shunaqa-ya? Nega u meniham, onamniyam yomon ko'radi? Yo onam...”

Jamshid uyga qaytib kelganida chorpoyada onasi, otasi va Tilov o'tirardi.

– Bolam, seni shu Jamshiddan kam ko'rsam, niyatimga yetmay, – der edi Zaynabxon Tilovga.

– Qo'y, qasam ichma, – der edi Jalolov. – Tilov, o'g'lim, men sening otang bo'lsam, mana shu kishi sening onang bo'ladi. Mana bu Jamshid bo'lsa, ukang bo'ladi. Bu uy, bu bog' sening ham uying, bog'ing. Bunday begonasirama, o'g'lim.

Tilov indamadi.

– Qani, ovqatga qara. Jamshid, o'tir sen ham.

Ota-onalar ishga ketgach:

– Aka, bu kitob qiziq ekan, o'qiysizmi? – dedi Jamshid Tilovga.

Tilov kitobni beparvolik bilan qo'liga oldi va u yoq-bu yog'ini ko'rib, qaytarib berdi.

– Hozir dars tayyorlayman.

– Oldin o'qiy qoling.

– Aytdim-ku, dars tayyorlayman. – Tilov darsini tayyorlaganidan keyin ham o'qimadi.

Faqat kechasi, Jamshid uxlaganidan keyingina asta o'rnidan cho'kkalab chiqib, Jamshidning jildini ochdi, kitobni oldi, chiroqni pasaytirib qo'yib, o'qiy boshladi. O'qib bo'ldi-da, yuzini yostiqqa bosdi va o'ksib-o'ksib yig'ladi.

Ertalab Tilov odatdagicha Jamshiddan oldin maktabga jo'nadi. Ammo darvozadan chiqdi-yu, muyulishga o'tib g'o'dayganicha turib qoldi.

– Ha, Tilov? – dedi Jamshid.

– Anavi yerda it bor ekan, – dedi Tilov.

It uchramadi. Yo'lda bularga Umida ham qo'shildi. Bu – Tilovning brinchi yurishi edi ular bilan.

Shu kuni darsdan so'ng o'quvchilarni mashoq terishga olib chiqishdi. Hamma kombayndan to'kilgan mashoqlar-

ni terish bilan band ekan. Tilov, kombayn chiqolmaydigan tepalikda, chaylada tushlik qilayotgan kolxozchilardan birining o'rtog'ini olib, bug'doy o'rishga tushib ketdi. Ko'p o'rdi, charchaguncha o'rdi. Bu ishda yosh bo'lishiga qaramay tajribali ekanini ko'rsatdi. Nihoyat charchab, lablariga yopishgan qipiq'larni artib kelarkan, Jamshid unga peshvoz chiqib, bir krujka iliq suv tutdi. Umida esa, bir parcha non.

– Balo ekansiz-ku! – dedi Jamshid.

– Dashtda ko'p o'rardim... uka, – dedi Tilov.

Uyga kelishlari bilan Jamshid ota-onasidan suyunchi oldi:

– Ota, ona! Tilov akam o'roq o'rib, hammani qoyil qildilar.

– Bobosi dehqon o'tgan, – dedi Jalolov.

– Ishchi o'g'illarimdan aylanay-da, – dedi Zaynabxon. Dasturxon boshiga o'tirgach, ota Tilovga zimdan razm solib, Zaynabxonga gap qotdi:

– Agronom bo'ladigan kelbati bor-a?

Zaynabxon Tilovga zavq bilan qaradi va Jamshidga ko'zi tushib:

– Bu bo'lsa, shoir bo'ladi, – dedi. Kitobni ko'proq o'qi.

Bu ikki og'iz gap qo'qqisdan aytilgan bo'lsa ham, bolalarga ta'sir qildi. Ertasiga Jamshid onasidan ikki so'm pul olib, maktabdan chiqqach, to'g'ri kitob magaziniga kirdi. Anchagacha “qaysini olay?” deb javonlarni ko'zdan kechirdi va nihoyat yana o'sha “Ikki sandiq” kitobidan bitta olib, uyga qaytdi. Yo'lakay Umidani chaqirib:

– Sen kim bo'lasan? – dedi.

– Men? Men hech kim bo'lmayman, – dedi Umida kulib. Tilov esa bu vaqtda shohsupa yonida Yetimtepaga qarab turar, “shu yerga bug'doy ekishsa, men o'rsam”, der edi.

Oradan yana besh yil o'tdi.

Bu yillarda Tilov bo‘yga kam o‘sdi, yo‘g‘on tortdi. Jamshid bo‘lsa, xivichday ingichkalab ketdi. Umida esa, o‘rta bo‘y bo‘ldi, to‘lishdi.

Zaynabxon bilan Jalolovda keksalik alomatlari ko‘rinib qoldi. Uzoq yili Muslima buvi vafot etdi. “Qabrimga shu bog‘imdan bir tup ko‘chat ekinglar”, deb vasiyat qildi boyaqish. Bog‘ni asrash, uni parvarish qilishni tayinladi. Yana sal vaqt o‘tmay, xususiy ot asrash man qilingani haqida qonun chiqdi-yu, bo‘ksasi ko‘rinib qolgan jiyronni yaydoq qilib, go‘shiga haydab ketdilar. Bu ikki g‘am bir bo‘lib, Zaynabxonni ancha cho‘ktirib qo‘ydi.

* * *

Qish. Bog‘ko‘cha tinch, oppoq. Qor bosgan daraxt shoxlari, tom bo‘g‘otlari, pastdan qaraganda, oppoq osmonga qo‘shilib ketganday ko‘rinadi. Ko‘cha yuziga egilgan olma shoxiga dumi va ko‘kragi ho‘l musicha qo‘ndi. Shox silkinib, oppoq zarlar duv to‘kildi. Musicha qanotlarini yig‘ib, hurpayib bir zum turdi-da, oyog‘i sovqotdimi, nariga surildi. So‘ng yana surildi... nihoyat, pirillab uchdi. Yana oppoq zarlar duv to‘kildi.

Jamshid, Umida va Tilov maktabdan qaytib kelishardi.

– Yaxshi-ya? – dedi musichaga ishora qilib Jamshid. Nim paltosining serjun yoqasini ko‘tarib og‘zini berkitib olgan Tilov, shunday bo‘lsa kerak, deganday bosh irg‘adi. Umida bo‘lsa, yonidagilarga zimdan qarab oldi-da, lablarini qimtib, ichida kuldi. Olma tagidan o‘tisharkan, shayton qiz sakrab shoxni ushladi-da, tortib qo‘yib yubordi. Shoxdagi qor duvillab pastga quyildi. Umida kulganicha oldinga qochdi. Jamshid chetga. Qunishib kelayotgan Tilov bo‘lsa, qocholmay qoldi. Hamma qor uning ustiga tushdi.

– Tinch yurmaysizlar-da, – dedi Tilov g‘ijinib va yelkasini ham silkitmay, qorini ko‘targanicha yurib ketdi...

Jamshid yelkasini qisdi. Umida burnini jiyirdi.

– Jamshid, shu Tilov xuddi Tixonga o‘xshaydi, – dedi Umida.

– Kim u Tixon?

– Katerinaning eri-chi? Cho‘ng. Gap bilmaydi.

– Ha-a.

– Jamshid, Xudo ursin, mening Katerina bo‘lgim keladi.

– Tixon ham tayyor, – kuldi Jamshid.

– Hazil emas. U yog‘ini aytsam, Jamilayam bo‘lgim keladi. Biz u zamonlarni yomonlaymiz-u, lekin u zamonlarda sarguzashtlar ko‘p bo‘lgan. Katerinaning qo‘rqishlari, monoglari qanday yaxshi.

– Men sovqotdim, Umida.

– Eshitgingiz kelmaydi-ya?

– Chunki, Umida har kimga ham o‘xshashni orzu qilmaslik kerak-da, menimcha. Tashla shu odatni.

– Bilaman, lekin tashlolmasam nima qilay?

– Sen sovqotmadingmi? Aytmoq-chi, qizlarning qirqta joni bo‘ladi-ya.

– Shu rost bo‘lsa, qirqtasini ham senga berardim, Jamshid.

– Rahmat, men ketdim. U to‘ng‘illab o‘tiradi.

Umida Jamshidning orqasidan o‘ychan qarab qoldi.

* * *

– Ukang qani? – so‘radi Zaynabxon pechga ko‘mir solar ekan.

– Kelyapti, – g‘udilladi Tilov.

– Sovuqqa chidaming yo‘g‘-a, o‘g‘lim?

– Ha.

Jamshid keldi. Zaynabxon o‘g‘illarining oldiga, ustiga shakar sepilgan shirguruch suzib qo‘ydi... Jamshid miyig‘ida kulib, Tilovga qarab-qarab qo‘yar, Tilov bo‘lsa qaramas, g‘o‘dayib ovqatni tushirardi. Choyni ichib bo‘ldilar ham, bir-biriga gap qotishmadi. Nihoyat:

– Aka, bo‘ldi endi, kechiring uni, – dedi Jamshid, – hazil qildi-ku u.

– Hazil... – Tilov Jamshidga xo‘mrayib qaradi. – Nega uning uchun sen kechirim so‘raysan?

– So‘rasam nima qipti?

– Nima qipti... – Tilov turib yechindi, borib divanga cho‘zildi.

Divanning sarg‘ish kleyonka qoplangan bolishi muzdakkina edi. Tilov uzanib karavotdan paryostiq oldi-yu, Jamshidga yalt qaradi. Nazarida, Jamshid, bir narsa deydigan-day tuyuldi. Jamshid bo‘lsa yosh bolaga o‘xshab, sim bilan pechning tagini cho‘qilar, tushgan qip-qizil cho‘g‘larning asta-sekin qorayishini tomosha qilardi. Zaynabxon narigi uydan sariq jildli bir kitob ko‘tarib chiqdi.

– O‘rtog‘ing tashlab ketdi, Jamshid.

Kitob shu yil armanchadan tarjima qilingan V. Ananyan-ning “Sevan bo‘ylarida” qissasi edi. Jamshid kitobni varaqlab, Armenning Lermontov yurgan so‘qmoqlarga qarab she‘r to‘qiganini onasiga hikoya qila boshladi. Tilov ularga zimdan tikilib turdi-turdi-da, teskari qaradi, yana kiyinib, eshikka chiqdi. Qipiqday quruq qor yog‘ardi. “Haqiqatan ham sovuqqa chidamim yo‘q, – dedi o‘ziga-o‘zi Tilov. – Dashtda bunaqa sovuqlar bo‘lmasdi”. Supa pastidagi qor bosgan gulzorga qaradi. Bundan bir necha hafta burun Zaynabxon: “Gullar ham bitdi. Yulib tashlanglar, ivirsib yotmasin”, degan edi. Tilov yula boshlaganda, Jamshid kelib qolgan, yulgani qo‘ymagandi... Yo‘lakka engashib turgan rayhonga qaradi Tilov. Rayhonni qor bo-

syapti. Rayhon egilib boryapti. Bir payt uning yelkasidagi qor sirg'alib tushdi-yu, shoxlari qimirlab ketdi. Butkul qori to'kildi. Yalang'ochlanib qolgan rayhon bir-ikki lapanglab, yana tinch qoldi. Yana uni qor bosa boshladi. Tilov uni kuzatib turarkan, go'yo o'zining ham yelkasidan nimadir bosayotganday allanechuk qimirladi va jiddiy tortib, uyga kirdi. Yuziga issiq havo urildi. Endi bu unga yoqimli tuyulmadi. Shu kuni Jamshid Tilovga bir necha bor gap qotdi. Ammo Tilov yolchitib javob bermadi. Ertasi Jamshidga ham qaramay, maktabga ketdi. Yo'lakay Umidalarning darvozasi yonida bir to'xtadi-yu, keskin qo'l siltadi...

Ular hamisha darsdan chiqqach, maktabning baland qizil darvozasi yonida bir-birini kutib turguvchi edilar. Tilov bugun atayin hammadan orqada chiqdi. Lekin: "Ular kutib turadi", deb o'yladi. Maktabdan chiqaverib, darvozaga qaradi. Ular yo'lakchada kutib turishardi. Tilov bir-bir bosib, zinadan tushdi, ularga qaramasa-da, ularning qarab turganini his etib, qori qirib tashlangan yo'lka bilan darvozaga yaqinlasha boshladi. Darvozadan chiqdi-yu, toptalgan kir qorga oyoq qo'ydi va xayolidan Umidaning kechagi "ishi" o'tdi... "Uni kechiring..." – dedi Jamshid... Tilov ularning yonidan qaramay o'tib, suvi muzlab qotgan ariqchadan hatlab, katta yo'lga chiqdi. Ketarkan, ularning hozir o'zi haqida nimani o'ylashayotganini, nima deyishayotganini bilishga zo'r berib urinardi. Nihoyat: "Meni so'kishdi, dasht bolasi hazilni bilmaydi, deyishdi", degan xulosaga keldi-yu, tishlarini g'ijirlatdi.

* * *

Aksariyat bolalar, qizlar maktabga ilgariroq borib, dars boshlanguncha hovlida yaxmalak otishar, qorbo'ron o'ynashardi. Tilov keyingi vaqtda ularga ham qo'shilmay-

digan bo'lgandi. Bir kuni bolalarning qiy-chuvi uni ham tashqariga olib chiqdi.

Bolalar, qizlar navbat bilan yaxmalak otishar, faqat Umidagina bir chetda hovuchini og'ziga tutib, og'ir-og'ir nafas olib turardi. Tilovni ko'r-di-yu, qaqillab kuldi.

– Siz nega o'ynamaysiz, Tilov? Xudo ursin, cholga o'xshaysiz.

– Cholman-da, o'zim, – dedi Tilov.

– Bo'lmasam kampirga uylanasiz.

– Bu mening ishim.

– Bo'ldi endi. Buncha kekkaymang. – Umida sirpanib kelib, Tilovning tirsagidan ushladi. – Yuring. Mendan xafasiz-a?

– Nega?

– Xafa bo'lmang, Tixon, – dedi Umida iyagini oldinga chiqarib.

Yo'lda Tilov Jamshiddan so'radi:

– Tixon nima degani?

– Tixon? Tixon – Ostrovskiy pyesasidagi qahramon. Katerinaning eri. Umida sizni Tixon dedimi?

– Ha.

– Siz, Katerinam bo'l, demabsiz-da.

Tilov indamadi. Biroz yurgach:

– O'zi yaxshi qiz bo'lib boryapti-ya, – dedi g'udillab.

Kechki taom ustida gap aylanib, Tilovning kayfiyatiga taqalgan edi.

– Nima bo'ldi, o'g'lim, kuyovbolaga o'xshab suzilib qolding? – dedi Zaynabxon. – Yo rostdan ham kuyov bo'lmoqchimisan?

– Qo'ying-e, – to'ng'illadi Tilov, ammo qizarib ketdi. Mehmonxonaga chiqdi.

Ilgari Jamshid ikkalasi mehmonxona biqinidagi avval ombor bo'lgan uychada turishardi. Lekin keyinchalik Tilov

Jamshidni u yerda qoldirib, o‘zi bu yoqqa ko‘chib chiqqan edi.

U uy o‘rtasida birpas qaqqayib turdi-da, eshikka chiqib, Yetimtepaga qaradi. Tepa ko‘rinmas, u oppoq osmonga qo‘shilib ketganday edi. Shu payt uycha ochilib, kul to‘la xokandoz ko‘targan Jamshid ko‘rindi. Tilov unga hadiksirab tikildi. So‘ng paxmoq yoqasini ko‘tarib, supadan tushdi. Bir necha daqiqadan so‘ng u, Parda cho‘loqning hovuzi bo‘yida kirza etigi bilan qorni titib, nimanidir qidirar va goh yelkasi ustidan, goh qo‘ltig‘i ostidan Umidalarning darvozasiga qarardi. Darvozada tungi qorovulligiga ketayotgan Norqul aka ko‘rindi-yu, Tilov yo‘qotgan narsasidan umidini uzganday uyga qaytdi.

Ayvonga chiqayotib, Jamshidning xonasiga qarab, taqqa to‘xtadi. Eshikni ochib, yop-yorug‘ xonaga kirdi. Jamshid tik turganicha stolga engashib, bir nimalarni yozardi.

Tilov asta yurib, uning oldiga bordi.

– Nima qilyapsan?

Jamshid kulimsirab, yozgan narsasini kafti bilan berkitdi. Tilov uning she‘r ekanini bilsa-da, xayolidan negadir “xat” degan fikr o‘tdi. “Balki Umidaga xat yozayotgandir? Axir, do‘stim, do‘stim degani bilan bu ham yigit-ku, – deb o‘yladi. – Bu ham sevishi mumkin...”

– Ko‘rsat, – dedi Tilov.

Jamshid bosh chayqadi.

– Ko‘rsat endi. Yeb qo‘ymayman.

– She‘r, – dedi Jamshid nihoyat. – Yomon. Chiqmayapti.

– Lirikami?

– Shunday desa ham bo‘ladi.

– Ko‘rsat-chi.

– Aytyapman-ku, xom.

Tilov tirjaydi. Bu Jamshidga malol keldi. Kaftini olib, yozib chizilaverganidan aji-buji bo‘lib ketgan qog‘ozni u tomon surdi. Tilov she‘rning faqat sarlavhasinigina o‘qiy oldi: “Oppoq qor”.

Xo‘rsinib karavotga cho‘kdi.

– Uka, sendan boshqa narsani so‘ramoqchi edim.

– So‘rang.

– Lekin sen rostini aytasan. O‘tir.

– Xo‘p.

– Sen... Umida bilan... shunchaki o‘rtoqmisan... yo.

– O‘rtoqmiz, aka, o‘rtoqmiz.

– Faqat rostini ayt.

– Rost.

– Endi hammavaqt shunday o‘rtoq bo‘lib yuraverasizlarmi, yo...

– Hammavaqt o‘rtoq bo‘lib yuraveramiz.

– Achchig‘ing chiqmasin.

– Achchig‘im chiqayotgani yo‘q. Lekin siz Mansurga o‘xshayapsiz-da.

– O‘xshashimning sababi shuki, men... Men... O‘zim Umidani... yaxshi ko‘radiganga o‘xshayman. Shuning uchun sendan rostini so‘rayapman.

– Rost, rost, aka, – dedi Jamshid tezgina. Lekin quti o‘chdi. Garangsib Tilovga tikildi.

– Xo‘sh, bunga nima deysan?

– Nima... nima derdim... yaxshi.

– Qaltirayapsan-a?

– Qaltirayapman? Hech-da. Nimaga qaltirarkanman? Faqat. Faqat...

– Nima “faqat?”

– Faqat... bu qiziq ish-da endi.

– Nimasi qiziq?

– Qiziq-da. Nega buncha savol berasiz?

- Bilish kerak-da, uka, – kulimsiradi Tilov.
- Bilsangiz shu... Biz o‘rtoqmiz! Tamom!
- Tamommi?
- Tamom!
- Xo‘p. Men uni yaxshi ko‘raman.
- Juda soz.
- Qani endi she‘ringni o‘qi-chi.
- O‘qib bo‘lmaydi.
- To‘xta, uka, a, u yaxshi ko‘rmayman desa-chi? Unda nima qilaman?
- Bilmasam.
- Sen bo‘lsang nima qilarding?
- Aka...
- Misol uchun-da.
- Misol uchun... men indamay ketardim.
- Hm... yo‘q, uka, men indamay ketolmayman. O‘zing o‘ylab ko‘r, bugun yaxshi ko‘rmasa, ertaga yaxshi ko‘rib ketishi mumkin-ku? Mana, misol uchun, yana o‘zim: seni necha marta yaxshi ko‘rib, necha marta yomon ko‘rganman.

VI

Jamshid shu kecha allamahalgacha uxlolmay yotdi. “Nega axir, nega? – dedi o‘ziga-o‘zi. – Menga bari bir emasmi? Men axir Umida bilan o‘rtoqman-ku? Ha. U ham meni shunday, o‘rtoq deb biladi! Tamom!” Lekin yuragini qoplagan g‘ashlik yana tarqalmadi. Turib, oyog‘ini karavotdan osiltirib o‘tirdi-da, kitoblariga tikila boshladi. Javonning eng chekkasidagi ikkita yupqa kitobchaga ko‘zi tushdi-yu, izlagan narsasini topganday uni yulqib oldi, karavotning qoshiga urib qoqdi, kafti bilan changlarini sidirib tashlab, tikildi: “Ikki sandiq”. Barmoqlari bir-

dan titradi. Ko‘zlarini yumib, jim qoldi. So‘ng sekingina turib, nimpaltosini egniga tashladi-da, eshikka chiqdi. Oy yaltirab turardi. Uning sarg‘ish nurlari yalang‘och daraxtlar orasidan o‘tib, oppoq qorda cho‘zilgan. Qorda yulduzchalar yonadi. Osmonda ham yulduzlar yonadi. Go‘yo osmon ham shu yerdek oppog‘-u, farqi: uning yonayotgan yulduzlarigina ko‘rinadi. Ro‘parada tol shoxi qimirlab ketdi, qor titilib to‘kildi. Chirs etdi bir narsa – bo‘g‘otda sumalak sindi. Jamshid ayvon ustunidagi chiroqqa qarab, qorning yana donalay boshlaginini ko‘rdi. So‘ng quloq soldi: shitir-shitir, shitir-shitir – qor sasi. So‘ng yerga tikilib, yog‘ayotgan momiqlarning oq yuzdagi sepkilday soyalarini ko‘rdi. Uyga kirib, oynaga qaradi. Sochlari oq, qoshlari oq, yelkalari ham oppoq. Peshanasi esa, ho‘l. Hamma yeri yiltiraydi, yiltillaydi. Jamshid ko‘zlarini yumib, boshini silkitdi. So‘ng soviy boshlagan pechning qorniga qo‘llarini bosib isitdi. Isigan kaftlarini yuziga bosgan edi, dimog‘iga zang hidi urildi-yu, qorning ham o‘ziga xos hidi borligini his etdi. U hidni bir narsaga o‘xshatmoqchi bo‘lib xo‘p urindi, lekin o‘xshatolmadi. Nihoyat: “Dimoqni ochib yuboradigan isi bor”, deb qo‘ydi ichida. Kelib stulga o‘tirdi. Yana “Ikki sandiq”ni olib tikildi va: “Zumrad, Zumrad”, deb shivirladi. So‘ng ko‘rpaga kirib, qattiq uyquga ketdi.

Ertasi uchovlon darsdan qaytib kelisharkan:

– Nega menga buncha tikilasiz? – dedi Umida Jamshidga.

Jamshid qizarib ketdi.

– Tikilganim yo‘g‘-u?

Shu payt Jamshidning biqiniga Tilov turtdi. Jamshid:

– Maktabda kitobim qopti-yu! – dedi-da, qayrila solib jo‘nab qoldi.

– Bunga bir narsa bo‘lgan o‘zi, – dedi Umida uning orqasidan hurpayib qarab. – Nima bo‘ldi bunga, Tilov?

Umida yelkasini qisdi va chimirilib yo‘lga tushdi.

Tilov atrofga ko‘z qirini tashlab, shosha-pisha unga er-gashdi.

– Yiqilib ketasan, astaroq yur.

– Sovqotdim juda, – Umida battar jadalladi. – Xayr. Darvozalarini yelkasi bilan itarib, ichkariga kirdi. Tilov nimqorong‘i yo‘lakda uning deysinib, tosh zinadan ayvon-ga ko‘tarilganini ko‘rdi.

Tilov uyda qo‘lini orqasiga qilib, plita pechga biroz suyanib turdi-da, qaytib tashqariga chiqdi. Jamshidning uyiga kirib, pechkasining kulini oldi, bostirmadan tarasha va xokandozda ko‘mir olib yoqdi. Tutun chiqsin uchun es-hikni ochib qo‘ydi-da, stulga o‘tirib, javondagi kitoblarni loqayd ko‘zdan kechira boshladi.

Eshikda Jamshid ko‘rindi. Oyog‘ini tap-tap urib, qorini qoqarkan, ichkariga mo‘raladi:

– Ona! – Tilov qaddini rostladi. Jamshid kulib yubor-di. – E, sizmisiz? – kirib eshikni yopdi. – Qorong‘i-ya, – deya chiroqni yoqdi. Tezgina yechinib, qo‘llarini bir-biriga ishqay-ishqay, karavotga kelib o‘tirdi. Xo‘sh, nima bo‘ldi? Gaplashdilaringmi?

– Yo‘q... Aytolmadim... Jamshid, o‘zing aytsangchi-a?

– Men? Yo‘g‘-e, aka... Men uyalaman.

– O‘z do‘stidan ham uyaladimi odam? Xo‘p, ana, uyal-sang, men uchun uyalibsan-da, endi. Akang uchun. Yo akang emasmanmi?.. Uka, agar ko‘nglingda men bilmay-digan boshqa gaping bo‘lsa, uni ayt... Men...

– Qo‘ysangiz-chi!

– Bo‘lmasam...

Jamshid ozg‘in qo‘llarini tizzalari ustiga qo‘ydi.

– Bo‘ldi. Aytaman.

– Ana bu boshqa gap...

“Bari bir u kimnidir yaxshi ko‘rishi kerak-ku! – dedi Jamshid Tilov chiqib ketgach. – Balki Tilovni yaxshi ko‘rib qolar...”

Maktabga ketishda yo Umidaning o‘zi darvozalari yoniga chiqib Tilov bilan Jamshidni kutib turar, yo ularning o‘zi kelib, Umidalarning uyi orqasini dukillatishardi.

Bugun Umidaning o‘zi chiqib, ularni kuta boshladi.

Quyosh Yetimtepa o‘rkachida ojiz, och-sarg‘ish nurlarini taratib, jimirlar, daraxtlarning uch-uchidagi muzlab qolgan qorlar yiltirardi.

Ko‘cha burilishida Tilov ko‘rindi. U yolg‘iz o‘zi.

– Jamshid qani? – so‘radi Umida.

Tilov ko‘zlarini pirpiratib, orqasiga qaradi.

– Kelyapti.

– Siz boravering. Men uni kutaman.

Tilovning yapasqi iyagi birdan tirishdi. Sarg‘ayib, muzlab qolgan qorni qatir-qutir sidirib yurib ketdi. Lekin hovuzga yetgan yerda shart qayrildi, qayrildi-yu, yelkasini qisib allanechuk qipsinib turgan Jamshid va xo‘mraygan Umidani ko‘rdi. Jildini bir kishi tortib oladiganday, qo‘ltig‘iga mahkam qisib, boshini engashtirdi... Darsda ularning birortasiga ham betma-bet bo‘lmadi. Tanaffus mahallari sinfga orqa o‘girib, deraza tokchasiga suyanganicha, oynadagi qirovni tirnab o‘tirdi.

Dars tugashi oldidan drama to‘garagining boshlig‘i Al-yorov sinfga kirib:

– Bugun dramkrujok bo‘ladi. Umidaxon, tag‘in ketib qolmang, – dedi.

Umida oltinchi sinfdan beri drama to‘garagiga qatnashib kelar, shu kunlarda yangi yil bayrami uchun tayyorlanayotgan “Qorqiz” pyesasida bosh rolni o‘ynar edi.

Dars tugadi. O‘quvchilar sinfdan chiqisharkan:

– Ko‘chada kutib turing meni, – dedi Jamshid Tilovga.

– Hali aytmadingmi? – qizarib so‘radi Tilov.

– Yo‘q.

– Uka... mayli, aytma.

– Yo‘q, aka. Kutib turing.

Umida mashg‘ulotdan chiqib, Jamshidning yoniga keldi, yelkasida yostiqlik bor, ko‘kish jemperining cho‘ntaklariga qo‘lini tiqib, xo‘mrayib boqdi.

– Yuring, – dedi Jamshid va bir kimsani suzmoqchiday boshini engashtirib yurib ketdi. Umida ergashdi. Umida Jamshiddan bir qarich past, yelkaları esa keng va to‘la edi.

Jamshid duch kelgan “Ximiya kabinetini”ni ochib, ichkariga kirdi. Turli-tuman kolbalar qo‘yilgan stol yoniga borib to‘xtadi. Derazani bosgan qirov sinf haroratidan erib, oynada reza-reza izlar qoldirib, oqib tushardi.

– Nimaga bunday o‘zgarib qoldingiz? – dedi Umida.

– O‘zgarganim yo‘q, – dedi Jamshid.

– Yolg‘on.

Jamshid yutinib, ko‘zini quyiga tushirdi.

– Ayting, nima gap? Nima?

Jamshid xonaning uzoq burchagiga ko‘z yuborib:

– Sizni bir kishi yaxshi ko‘radi, – dedi.

Umidaning ko‘zlari katta ochilib, Jamshidga qarab qoldi. Jamshid hamon burchakka qarab turibdi. Umida yelkasini qisdi va favqulodda mayda titroq bilan lablari kulgiga yetdi.

– Kim ekan u? – asta so‘radi erka tovush bilan.

Jamshid boshini tag‘in quyiroq egdi.

– Xo‘sh?

– ...

Umidaning ko‘zlari birdan qisilinqiradi, yonoqlari lov yondi, dadil qo‘l cho‘zib, Jamshidning yelkasidan ushladi-da, unga peshanasini qo‘ydi.

– Jinnisiz, Jamshid, jinnisiz.

Jamshid entikib, Umidaga yalt qaradi, yelkasini asta tortdi. Umida ham tezgina o‘zini tortdi, ammo Jamshidning egik gardaniga bir dam tikilib turgach, xiyol qizarib, paris-hon chimirildi.

– Xo‘sh, kim ekan u? – dedi endi sovuq, quruq.

– Tilov.

– Tilov?

– Ha.

– Tilov... he-e... – Umida birdan qah-qah otib, kulib yubordi.

– Kulmang, bu jiddiy, – dedi Jamshid.

– Xo‘sh, jiddiy bo‘lsa nima bo‘pti?

– Nima bo‘pti... Siz bunga nima deysiz endi?

– Hm... a, siz-chi? Siz nima deysiz?

– Nima derdim?!

– Ha.

– Axir Jamshid?

– Nima?

– Men...

Jamshid yelkasini qisdi.

– Jamshid? Nahotki sizga buning daxli bo‘lmasa?

– Buning menga daxli bor, Umida, – dedi Jamshid. – Siz mening do‘stimsiz. Men bu ishga befarq qarolmayman. Ammo u juda sevib qoldim, deydi. O‘zi aytishga uyalyapti. Mendan iltimos qildi. Men aytdim. O‘zi Tilov yomon yigit emas. Lekin yana ixtiyor o‘zingizda.

– Ixtiyor o‘zimda... To‘xtang, to‘xtang... Men yana tushunolmayapman?

– Nimasiga?

– Siz... Siz menga o‘zi kim deb qaraysiz?

– Kim deb? Do‘stim deb. Yana qanday qarashim mumkin?

– Do‘stim deb?!

– Ha.

– Xolos?

– Bo‘lmasam-chi.

Umida yuragi to‘kilib ketganday bo‘shab, so‘lg‘in tortib qoldi.

– Jamshid, siz artistsiz? Meni qiynamang.

– Bu nima deganingiz, Umida.

– Axir... – Umida peshonasini, u yerda qattiq bir narsa yopishib qolgan-u, uni sidirib tashlamoqchiday olov kafti bilan sochlari tomon siladi va qo‘llarini birdan tushirdi. – Shunday qilib... gapingiz tamommi?

– Shu edi. Umida, sizga nima bo‘lyapti?

– Mengami? Nima bo‘lardi menga? Menga hech narsa bo‘layotgani yo‘q. Borib ayting, men uni yaxshi ko‘raman. Jonimdan ham yaxshi ko‘raman.

– Umida?

– Yo‘qoling, yo‘qoling?

Umida eshikni sharaqlatib yopib, chiqib ketdi.

Tilov Jamshidni tor yo‘lakda kutib turardi.

– Nima bo‘ldi, uka? – So‘radi u.

– Hech narsa, hech narsa, – dedi Jamshid.

Osmon tund. Balandda bir gala qarg‘alar aylanadi. Ularning ovozlarida na shodlik, na g‘am bor. Faqat qandaydir yovvoyi siniqlik va uzoq bir narsani qo‘msash bor. Kechga tomon yana qor uchqunlay boshladi. Endi qarg‘alar etakdagi yong‘oq shoxlariga qo‘nib olishdi. Tarashaday qanotlarini yonlariga tap-tap urib, ba‘zisi qo‘shni shoxga uchib qo‘ndi.

Jamshid ayvon labida turardi. Qorga qo‘lini cho‘zdi. Bir ushoq qor qo‘ndi kaftiga, so‘ng u bir on jim turdi-da, qirralari titrab-titrab sindi va tomchi suvga aylandi. “Nahotki hammasi tugadi? Nahotki?” shivirladi Jamshid.

Shundan keyin qor ham yog'madi, havo ham ilimadi. Ko'cha-ko'ydagi qorlar sarg'ayib, qumday shovdirab yotar, mashinalar izidan, odamlar izidan quyuyq bo'lib ergashardi.

Shanba kuni sinf rahbari Hojiyev stulning qanotiga kaf-tlarini tirab:

– Ertaga o'rmonga borishimiz kerak, archa opkelgani. Kim boradi? – dedi.

Bir necha bolalar baravariga qo'l ko'tarishdi. Hojiyev bolalarni ko'zdan kechirib, eng dadili -- Tilov deb topdi.

– Jalolov, siz borasiz.

– Xo'p.

– Men ham borsam-chi? – dedi Jamshid ozg'in, uzun qo'lini ko'tarib.

O'qituvchi rozi bo'ldi.

– Qizlar-chi? Qizlar bormaydimi? – so'rab qoldi Umida o'rta qatordan.

– Bo'ladi-yu, lekin bolta bilan ishlashga to'g'ri keladi, – kuldi o'qituvchi.

– Nima, faqat o'g'il bolalar ishlaganmi? Boramiz biz ham.

Tag'in ikki qiz va uch bola boradigan bo'ldi.

– Ertaga ertalab maktab hovlisidan jo'naymiz.

VII

Mashina uchlarida zag'chalar qo'nib o'tirgan yong'oqzordan chiqib, oppoq tog' bag'irlab ketdi va Pushti O'rdak degan yerda to'xtadi.

Bolalar tapir-tupur pastga tushdilar. O'qituvchi tikka tepalikka qarab yo'l tortdi. Tepalikning o'rkachida osmondan bahaybat maxluqlar to'kib ketgandek uyday-uyday xarsanglar qalanib yotar, ularning ustlari oq, taglari qora ko'ri-nardi. Qor kechib xarsanglarga yetgach, ularning tagi bi-

lan ketdilar. Olachipor shiftdan yantoqsimon o‘simliklarning qurigan poyalari osilib yotibdi, darz ketgan yerlardan chumchuqlarning xas inlari ko‘rinadi. Pastda – yerda esa qor juda yupqa, shishadek, tagida yaxlab qolgan ko‘m-ko‘k o‘tlar oyoq bossa qisirlab sinadi. Qor tegmagan burchaklarda qush va tuyoq izlari, pat va qumaloqlar – ular ham muzlab qolgan.

Xarsanglar tugab, ularning tagidan chiqqach, o‘rmon boshlandi.

– Tovushqon! Muallim, tovushqon! – qichqirib qoldi bolalardan biri.

Archa tagidan sapchib chiqqan dumi sarg‘ish, ko‘kishgina quyoncha quloqlarini bo‘yni tomon yotqizib olib, olatasir qochib qoldi. Qirq metrlik chamasi yugurib bordi-da, taqqa to‘xtab, orqasiga qaradi. “I-ye, kelyapsizlarmi?” – deganday quloqlarini tikkaytirib, tumshug‘i ustida oldinma-ketin bir qimirlatdi-da, dik-dik sakrab chapga burildi, archa orqasiga o‘tib g‘oyib bo‘ldi. Uning ketidan yugurgan bolalar qo‘l siltab to‘xtashdi.

Atrofi tuman bilan qurshalgan jimjit o‘rmon yalangligi. O‘rtada gulxan yonyapti. Gulxan atrofida bolalar. Biri o‘tga qo‘lini toblaydi, biri oyog‘ini, biri ho‘l archa shoxchasining jizillab ko‘pik chiqarib turgan quyrug‘iga botinkasining uchi bilan turtadi, boshqa biri esa, yonib qulagan butoqchani qo‘li bilan tezgina olib, olov o‘rtasiga tashlaydi. Archa chirsillaydi, tutun buruqsiydi, qizg‘ish alanga to‘lg‘anib gurillaydi, yerdagi qor esa pishillab eriydi, suvga aylanib, o‘tdan chekinadi. Hojiyev o‘t yonida tik turibdi. Tutun kirgan ko‘zi yoshlangan. Qip-qizil kaftida sirti erib sarg‘aygan qor – dumaloqlayapti. Barmoqlari orasidan suv tomadi.

– A, nega bo‘lmasam, bu tizmani Farhod deb ataydilar? – so‘radi bolalardan biri.

– Cho‘qqisini nega Ketmon Chopti deydilar? – so‘radi ikkinchisi.

Hojiyev dumaloqlagan qorini kaftidan irg‘itib, orqasiga qarab oldi.

– Emishki, Farhod suv chiqaraman deb, shu toqqa chiqqanmish. O‘shanda Sangardagimiz ham quruq cho‘l ekan. Farhod toqqa bir ketmon urib, mundoq pastga qaras, pastda katta daryo oqayotganmish. Bu daryo qayerdan paydo bo‘ldi? Farhod bilmabdiki, bu o‘sha Yosuman kampir yoyib qo‘ygan bo‘yralar ekan. U Farhodning ko‘ziga daryoday bo‘lib ko‘rinibdi. Keyin Farhod shartda yengildim deb, Yosuman bilan shart bog‘lagan-da, o‘zini o‘zi o‘ldiribdi. Tog‘ning nomi shundan qolgan – Farhod. Farhodning ketmon urgan yeri esa – Ketmon Chopti. Haqiqatan ham o‘sha yerga borib qarasalaring, xuddi ketmon bilan chopganga o‘xshaydi. O‘ziyam katta bir daraday keladi. Qizig‘i shundaki, qishlog‘imizni ta‘minlab turgan anhorning boshi o‘sha yerda. Xuddi ketmon urilgan yerdan chiqyapti. Keyin yo‘ldagi buloq suvlarini olib, ko‘payib keladi. Bizning bitta qo‘shnimiz bo‘lardi – chol. Hamisha: “Farhod bizning hamqishloq bo‘lgan”, deb yurardi. – Kuldi Hojiyev. – Qani, endi savol-javob tamom. – Hojiyev kirza etigining tushug‘i bilan qorni tepib ko‘chirib, o‘t ustiga tashlay boshladi. Unga boshqalar ham qo‘shildi. O‘tni o‘chirishgach, o‘qituvchi chetdagi tanho o‘sgan xushqomat archa qoshiga bolalarni boshlab bordi. O‘chib, qor tagidan – u yer-bu yerdan tutun chiqib turgan gulxan boshida faqat Umida qoldi.

Jamshid kaftiga tuflab, boltani ko‘tardi. Archa dirilladi-yu, lekin bolta tig‘ini qaytarib yubordi.

– Yonlatib ur, yonlatib, – dedi Tilov.

Nihoyat, bolta archa tanasiga bota boshladi.

– O‘zi juda chayir bo‘ladi bu daraxt, – dedi Hojiyev. – Urug‘iyam besh yilda ko‘karib chiqarmish. Olimlar uch yilda ko‘kartiribdi deb eshitdim.

Tilov Jamshidning silkinib, “xix-xix!” – deya bolta urishini kuzatarkan, Umidaning bu yoqqa qarab kelayotganini ko‘rdi-yu:

– Menga ber, menga ber-chi, – deb Jamshidning yoniga o‘tdi.

Jamshid istamaygina boltani uzatdi. Bolta Tilovning qo‘liga o‘tishi bilan archa zir titrashga tushdi, shoxlaridagi muzlab qolgan qorlar tap-tap etib uzilib tusha boshladi. Tilov boltani urgani sari urgisi kelar, yana beshta archani kes deyishsa ham kesib tashlaguday edi. Archani bir o‘zi yiqitdi va ko‘pchigan kaftini siypalab Umidaga qaradi. Umida katta archa uchiga qo‘nib olib g‘ag‘illayotgan zag‘izg‘onga qarab turardi. “Yosuman”, dedi Tilov ichida va uni ezib-ezg‘ilab tashlagisi, go‘yo Farhod chiqarolmagan suvni o‘zi chiqargisi keldi.

– Tag‘in bitta kesaylik, – dedi o‘qituvchi.

Tag‘in Tilov boltani qo‘liga oldi. Jamshid esa, bir mudat o‘ylanib turdi-da, burilib gulxan boshiga bordi. So‘ng archa orqasiga o‘tib, g‘oyib bo‘ldi. Umida unga zimdan tikilib turardi. Ikkinchi archani kesib bo‘ldilar hamki, Jamshid qaytmadi. Uning yo‘qligi bilinib qoldi-yu, bolalar chiqirishga tushdi. Jamshid ovoz bermasdi.

– Qayoqqa ketdi u? – tutaqib o‘shqirdi Hojiyev.

Umida indamadi.

– Bu yerda yirtqich hayvonlar ham bor. Nahotki hech kim ko‘rmadi?!

Umida yana miq etmadi.

– Izlanglar!

Bolalar har tomonga sochilib ketishdi. Umida esa to‘g‘ri Jamshidning izidan ketdi. Qor qalin va muzlab qolganidan Jamshidning izi arang bilinardi.

To‘nkada bukchayib o‘tirgan Jamshid cho‘chib burildi-yu:

– Zumrad? – deb pichirladi.

Umida unga yaqinroq bordi.

– Sizga bir og‘iz gapim bor, – dedi Umida. – Oxirgi gapim.

– Gapiring, – Jamshid o‘rnidan turib, yerga qaradi.

– Rostini ayting. Tilov unaqa demasidan oldin... yaxshi ko‘rarmidingiz... meni?

Jamshid qimirladi-yu, javob bermadi.

– Ayting... rostini.

– Umida, – nihoyat bo‘g‘iq gapira boshladi Jamshid. – Men sizni hammavaqt do‘st deb yurardim. Hozir ham... Men o‘ylab ham ko‘rdim. – U to‘liqib, Umidaga boqdi. – Umida, keling, shu gaplarni qo‘yaylik. Do‘stligimizni davom ettiraylik. Biz bir-birimizga o‘rgangan edik. Men keyingi kunlarda juda siqilyapman. Umida...

Umida asta orqasiga burildi. Uzoqdan bolalarning: “Jamshid! Jamshid!” – deb chaqirishayotgani eshitalardi.

Mashina qishloqqa kirguncha Umida bir qo‘li bilan yuzini to‘sib, qimirlamay o‘tirdi. Bolalar, qizlar kulishar, bir-biriga gap otishar, “Archa qo‘shig‘ini” aytgan bo‘lishar, Umida esa eshitmas, u mashinaning bir tekis g‘ing-g‘ing ovozigacha quloq solib borardi.

Qishloqqa kiraverishda Umida noxos ko‘zini ochdi-yu, tanish ko‘chani ko‘rdi. Bu ko‘cha bilan ham uylariga bor-sa bo‘lardi. Dugonasiga, kabinani ur, deganday qo‘li bilan ishora qilib: “Tushaman, tushaman men”, dedi... Tushdi.

Tor ko‘chaga kirib, bir zum to‘xtadi. Mashina ovozi uzoqlashdi. Orqa devori ko‘chani chetlab turgan uy mo‘risidan tutun buruqsir, bo‘g‘otdan suv tomchilardi. Umida unga qarab dardchil kulimsiradi, ammo birdan chimirildi va yerdagi oppoq qorda ham qasdi borday, uni g‘ajir-g‘ujur bosib ketdi.

Uylariga kirib, cho‘yan pech yoniga cho‘nqaydi. Singlisi Norgul bir ko‘zini qisib, o‘yinchoq kinoni tomosha qilardi.

– Ber-chi, – dedi Umida. Olib ko‘ziga tutdi. Kadrda oldingi oyog‘i bilan qulog‘ini qashiyotgan quyon rasmi solingan edi. Umida o‘yinchoqni otib yubordi. “Buzding, buzding”, deya chinqirib qoldi Norgul. Ammo kinoni olib qaragach, buzilmaganini ko‘rdi va tumshayib nariga surildi. Umida unga tikilib turdi-da, yelkasini qisdi. So‘ng o‘rnidan turib, kamzulini yechdi. Ovqat ustida ota-onasi-ning qayerdaligini so‘radi. Norgul, qizi mehmonga kelgan novvoy qo‘shnilarinikiga chiqib ketishganini aytdi. “Borsammi, – deb o‘yladi Umida. Nimaga?” Choyini ham ichib bo‘ldi. Butun shu vaqt davomida ko‘zi atrofda bo‘ldi: bir narsani qidirayotganday. Bir payt derazaga qaradi-yu, ustundagi elektr chirog‘i yonganini ko‘rdi. Bugun to‘garak-ning mashg‘uloti bo‘lishi yodiga tushdi. Bugun u rostakam Qorqiz bo‘lib, oq surp ko‘ylak kiyib o‘ynashi kerak edi. Shuni ko‘z oldiga keltirdi-yu, bir zum xayolga toldi, so‘ng chuqur xo‘rsindi.

Umida shu kuni mashg‘ulotga bormay qoldi.

VIII

Eshik tortildi, ochilmadi.

– Och, – Tilovning ovozi eshitildi.

– Qattiqroq torting, – dedi Jamshid va karavotini g‘ijir-latib turib o‘tirdi. Oyoqlarini tarang cho‘zib esnadi. Tilov kirib, pechning yoniga o‘tdi. Ko‘miri yarimlab qolgan paqirning ustiga yo‘g‘on tarasha qo‘yib, o‘tirdi. Oyog‘ining uchini pechning kulxonasiga tiqib, ikki qo‘llab boshini qashidi.

– Uxlamadingizmi? – dedi Jamshid.

Tilov qo‘llarini olmay, boshini qimirlatdi.

Jamshid yana esnadi va qidirinib stolga qaradi, devordagi o‘z soyasini ko‘rdi-yu, barmog‘i bilan peshonasidan iyagigacha asta “chizdi”, tag‘in esnadi.

– Charchadingmi? – dedi Tilov.

– Charchapman-a-aa-h...

– Menga qolsa, hozir dashtga piyoda ketardim.

– Dashtni yaxshi ko‘rasiz-a?

Tilov bosh irg‘adi.

– Men ham, – dedi Jamshid. – Men ham yaxshi ko‘raman... Lekin siz bizning qishloqni yaxshi ko‘rmaysiz.

– Nimaga? Qishloqlaring yaxshi.

– Tarixini bilasizmi?

– Eshitganman.

– Yetimtepaning nima uchun shunday deyilishiniyam bilasizmi?

– Yo‘q. Lekin u tepani yaxshi ko‘raman. Xuddi dashtdan adashib kelganga o‘xshaydi.

– Hali siz uyga qaytdingiz. Biz ko‘chada qoldik. Hojiyev aytib berdi. Iskandar Zulqarnayn yurishini bilasiz-a?

– Xo‘sh?!

– U Surxondaryomiz ustidan ham o‘tgan ekan. O‘shanda Sangardagimiz juda obod savdo-sotiq va madaniyat shahri ekan. Hojiyev muallimning aytishlaricha, umuman, Surxondaryo qadimda, albatta, eramizdan avval madaniyat va san‘atning eng rivojlangan markazlaridan biri bo‘lgan. Lekin bosqinchilar uni shunchalik xarob qilganki, u asrlar davomida o‘zini o‘nglay olmagan. Xullas, Iskandar yurish qilib kelayotganida, Denovning ustidan o‘taverib, tog‘lar orasida joylashgan Sangardagimizni ko‘rib qolgan. Sangardak shunday go‘zal ekanki, uni tor-mor qilishga Iskandarning ko‘zi qiymagan. Biznikilar esa, taslim bo‘lmagan. Qarang, butun dunyoni egallab kelayotgan ya‘juz-ma‘juz

day qo‘shinga kichkinagina bir qishloq taslim bo‘lmagan. Keyin Iskandar hujum boshlagan – mana shu dasht tomondan. Boshqa yoqda yo‘l yo‘q-da. Uch taraf – tog‘. Biznikilar daraning og‘zida ularning yo‘lini to‘sib olib, bittasini ham yaqin yo‘latmagan. Tog‘lar qal’a devorlari emaski, yov ularni devorteshar uskunalari bilan ag‘darib kirsar. Jang ko‘p kunga cho‘zilgan. Iskandarning yonida yurgan tarixchisi Ariyaning yozishicha Iskandar butun yurishi davomida birinchi shu yerda eng kuchli to‘qnashuvga duch kelgan ekan. Keyin Iskandar noiloj qolib, Yunonistonning o‘zida tog‘larda yurish uchun maxsus tayyorlangan qismini ishga solgan. Ular bir necha kun davomida tog‘ni aylanib o‘tib, tepadan kelganlar va shaharni kunpayakun qilganlar. Obod bir shahar o‘rnida qultepa paydo bo‘p qolgan. Shundan keyin shahrimizni Yetimtepa deb atay boshlaganlar. Hozir mana shu ikki gektarlik tepalikni Yetimtepa deb ataydilar.

– O‘sha Iskandar bizning dashtniyam bosib o‘tgan ekan-da?

– Albatta-da.

– Balki u yerda ham katta bir shahar bo‘lgandir.

– Shubhasiz. Aka, o‘ylab ko‘ring. Surxondaryo o‘shanda haqiqatan ham madaniyat markazlaridan bo‘lgan. Mana, oddiy misol. Bultur o‘zimiz ekskursiyaga bordik. Teshiktosh g‘ori. Axir arxeologiyamiz tarixida birinchi marta neondertal odamining to‘la skeleti topilgan g‘or – shu g‘or-ku! Demak, odamzodning paydo bo‘lgan yerlaridan biri – yerimiz.

– Rost, rost... Esimga haligi Toshkentdan kelgan trener tushdi. Zerikarli joy ekan deb ketib qolgandi-ya, ablah!

– Katta shaharga o‘rgangan-da... Aka, o‘ninchini bitirishimizgayam to‘rt-besh oy qoldi.

– Ha.

– Institutni bitirgandan keyin shu yerga kelasizmi?

– Ha. Dashtga kelaman.

– Yana dasht!

– Tug‘ilgan yerim-da, uka. Nima, sen bu yerga kelmay-sanmi?

– Kelaman, lekin umr bo‘yi shu yerda yashab qolish-ni o‘ylasam, yuragim siqiladi. Mana, onam! Momomning aytishicha, tug‘ilganlaridan beri tinmagan ekanlar. Hali tog‘da, hali dashtda, hali boshqa yoqda.

– Mengayam aytib o‘tirardilar. Jamshid, xafa bo‘lma, mening bu yerda eng yaxshi ko‘rgan kishim – shu, sen-ing momong edi. Momong hamisha shu bog‘ni yaratgan-lari, daraxtlarni urug‘idan ko‘kartirganlari haqida, bu yerni yaxshi ko‘rishlari, buni tashlab hech qayerga ketmaganlari haqida gapirardilar.

– Bildim, – dedi Jamshid. – O‘zingizga o‘xshagani uchun yaxshi ko‘rgansiz. Siz ham faqat dashtim, dashtim, deysiz-u?!

– Kim biladi. Lekin, uka, kishining yaxshi ko‘radigan yeri bitta bo‘lishi kerak, bitta.

– Bilmadim. Lekin meniki hozircha ikkita: bu yer va sizning dashtingiz. Yana boshqa yerlarni, onam yur-gan yerlarni, keyin... o‘sha, birinchi otam yurgan yerlar-ni – Ukrainani, Chexoslovakiyani ham ko‘rgim keladi, ko‘rsam, balki ularni ham yaxshi ko‘rib qolarman. Qiziq, men o‘zimning otamniyam, sizning otangizniyam yaxshi ko‘raman, onamniyam yaxshi ko‘raman. Siz bo‘lsa, faqat bir kishini, faqat o‘z otangizni yaxshi ko‘rasiz-a? Onamni yoqtirmaysiz, Tilov aka, shunday emasmi?

– Endi bu yoqlarga o‘tmaylik-da. Momong haqida ga-pirayotganding-u? Xayr bo‘lmasam. Uyqum keldi.

– Xayr.

Umida “Qorqiz” pyesasida o‘ynamadi.

Bayramning ikkinchi kuni edi. Qor qalin tushib, Umidalarning chorbog‘i etagidagi bir qanot devorni mayishtirib qo‘ydi. Umida ertalab onasining qo‘ng‘ir tivit ro‘molini boshiga o‘rab, uni ko‘rgani bordi. Paxsa yorig‘idan ko‘chaga nazar tashladi. Odamlar o‘tib-qaytardi. Bir payt qora plashining yoqasini ko‘tarib olgan bir yigit bilan puchuqqina bir qiz qo‘ltiqlashib o‘tishdi. Qiz Umida bilan tengqur edi. Yettini bitirgach, Qarshiga medtexnikumga ketgan, o‘sha yoqda bu yil shu yigitga tegib, endi amaliyot o‘tagani kelgandi. “Er-xotin”, deb o‘yladi Umida va o‘zining ham qachon bo‘lmasin, kimgadir tegishini his etdi. “Kimga?” Xayolidan lip etib Jamshid o‘tdi-yu, bir entikdi, so‘ng g‘ijindi. “Xo‘sh, kimga? Har kimga ham tegib bo‘lmaydi-ku. Kimga?” Xayolida hech kim gavdalanmadi, ko‘chadan o‘tayotgan odamlarning har qaysisiga ham tegishi mumkinday tuyuldi. Shunda Umida yuragining tubida qandaydir mushaksimon bir tosh borligi, u chirsillab uchqun otayotganini, u bu o‘t bilan kimnidir kuydirishga, yondirishga chorlayotganini sezdi. Sezdi-yu, ko‘z oldiga yana Jamshid keldi. Umida o‘z sevgisi endi nafratga aylanganini angladi, u nafrat, o‘ch, intiqom olishga undayotganini tushundi. “Qanday qilib?” Umida gangib, orqasiga qaradi va ayvonda o‘zi tomon o‘qrayib turgan onasini ko‘rdi. Ona ikki paqirni shiqirlatib, ayvon labiga qo‘ydi.

– Suv opke.

Umida Parda cho‘loqning hovuzidan suv olib, qaytib kelayotgan edi, darvozalariga yetgan yerda, bog‘ko‘chada yonma-yon kelishayotgan Tilov bilan Jamshidni ko‘rdi. Ko‘rdi-yu, jadalladi. Ammo ularga yetgan yerida oyog‘i toyib ketdi, paqirlarning tagi yerga tegib, suvi qalqib

to'kildi. Qaddini tiklagan edi, to'kilgan suvdan sirpanchiq bo'lgan yerda yana toyib ketdi, cho'kkalab qoldi. Tilov bilan Jamshid baravariga yetib kelib, uning ikki tirsagidan ko'tarishdi. Umida Jamshidning qo'lini siltab tashladi. Tilovnikini ham siltamoqchi bo'ldi-yu, lablarida kinoyali tabassum yugurib, Jamshidga qaradi va Tilovning qo'liga suyanib o'rnidan turdi. So'ng Tilovga mayingina "rahmat" dedi-da, paqirlaridagi qolgan suvni ham to'kib tashlab, iziga qaytdi. Hovuzdan qayta suv olib, tosh zinadan tushayotganida, Tilov bilan Jamshid muyulishdan burilib o'tgan, to'g'riga ketib borishardi. Jamshidning boshi xam. Tilov uning biqiniga turtyapti. Umida makrli jilmaydi.

Umida darvozalaridan kirdi-yu, ko'zi yana devor raxnasiga tushdi, nimadir tortdi uni o'sha yoqqa. Paqirlarni shundoq supa chetiga qo'yib, yana o'sha yoqqa ketdi. Endi uning qadamlari yengil, qandaydir sirning kalitini topgan, o'sha yerga borib uni ochadiganga o'xshardi. Raxnaga ro'para bo'ldi-yu, haligina kechirgan o'ylari yana g'uv etib boshiga kirdi: "Kimga tegaman? Hamma – odam... Jamshid... Tilov! Tilov!" Endi safga Tilov ham qo'shildi. Qo'shildi-yu: "O'zi ham yomon emas, – deb o'yladi Umida. – Polvon yigit. Keyin meni yaxshi ko'radi ham". Ko'z oldidan zuv etib, ko'chadagi "ish" o'tdi. U Tilovning qo'liga suyanib, Jamshidga kinoyali kulimsirab o'rnidan turdi. Jamshid boshini egdi... Shu "ish" o'tdi-yu, Umida yuragidagi chirsillayotgan mushakning o'ti andak pasayganini sezdi. Labida yana makrli tabassum jilvalandi. So'ng birdan u ko'chadagi ko'rinishni xayolan Tilovlarning uyiga ko'chirdi, ko'chirdi-yu, o'zining qaddi-basti bir gaz o'sganini his etdi. Jamshid yana boshini egdi. Umida qah-qah otib kuldi. U endi Jamshidga bir narsa deb murojaat qilishi kerak edi, qildi: "Jamshid... (yo'q, bu bo'lmaydi)... Qaynim, qayni!"

Birdan yuragidagi mushak o'chdi. A'zoyi badanida bir orom yugurdi.

– Tillo topdingmi u yerdan?

Umida o'girilib, yana onasini ko'rdi va negadir endi o'z o'ylaridan o'zi qo'rqib ketdi. Oppoq qorda chuqur botgan izlari ustidan yana bosib, uyga qaytdi.

* * *

Yarim kecha. Qor bosgan hovli ko'r oydin. U yerda tong otayotganga o'xshaydi. Sukunat. “Nimani o'ylayapman? – dedi Umida sovib qolgan cho'yan pech yonida ko'rpani tomog'igacha tortib, derazaga tikilib yotarkan. – Nimani? Axir, bari bir kimgadir tegishim kerakmi? Bari bir Jamshiddan o'ch olishim kerakmi? Tilov meni ham yaxshi ko'radi, ham Jamshidning yonida... Bas, bo'ldi!” Umidaning birdan kim bilandir, kim bilandir gaplashgisi, maslahatlashgisi keldi. “Kim bilan?” Uning sirdosh dugonasi ham yo'q edi. U qizlarga kam qo'shilar, uning uchun qiz ham, sirdosh do'st ham, hammasi – Jamshid edi. Umida sekin o'tirib olib, yostig'i yonidan paxtaligini olib kiydi. Oyoq uchida yurib, ichkarigi, pech o'rnatilmagan uyga kirdi. Devorni paypaslab tugmachani bosdi. Elektr chirog'i lop etib yondi, “Toki ko'payibdi”, o'yladi Umida ko'zlarini qisib va o'rtadagi ustiga kitob-daftarlari qalanib yotgan xontaxta yoniga bordi. Darsliklariga tikildi-yu, chetdagi rol yozilgan qalin daftariga ko'zi tushdi. Olib, bir bet varaqladi: “Qorqiz”, Umida ichki bir og'riq bilan uni joyiga qo'ydi, lekin yana shart olib, ko'zdan pana – xontaxta tagiga tashladi. Ostiga bo'ya solingan sovuqqina, dag'al gilamni g'ijirlatib bosib, to'r devoridan o'yib yasalgan tokchanning oldiga bordi. Tokchada kitoblari. Kitoblarining ko'pchiligi pyesalar. Pyesalarning ichida esa, Umidaning eng sevgan pyesalari: “Momaqaldiroq”, “Boy ila xizmatchi” va “Oq chorloq”

edi. Umida allaqachonlardan beri bulardagi Katerina, Jamila va Nina obrazlarini o‘ynashni orzu qilard, ulardagi kuchli holatlar, bo‘ronli kechinmalar va otashin monologlar uni maftun etardi. Lekin negadir bu pyesalarni maktab sahnasida qo‘yishmas, qo‘ygan pyesalari esa, Umidaga yoqmas edi. Chunki ulardagi bosh qahramonlar – ayollar kelajakka qandaydir ishonuvchi, kishilar uchun bir ish qilish istagida yurgan, quvnoq ayollar bo‘lardi. “Nega bu pyesalarda Katerina, Jamila va Ninalarday baxti qaro, ezilgan, tahqirlangan va oqibat, biri o‘zini suvga tashlagan, biri zahar ichgan, biri telbalik kasaliga muftalo bo‘lgan ayollar yo‘q? Yo bunday ayollar asli hayotimizda yo‘qmi? – deb o‘ylardi Umida va atrofdagi o‘zi bilgan xotin-qizlarni eslab, ayolli-gi demasa, u qahramonlarni eslatadigan boshqa bir xususiyatni ko‘rmas, so‘ng negadir o‘zining achchiqma-achchiq qilib ham, shaxsan o‘zining ularday bo‘lgisi kepketardi. Umida hozir javoniga tikilib turarkan, bu istak uning miyasiga shunday qattiq bir kuch bilan o‘rmashdiki, u orzuni amalga oshirish uchun nihoyat, vaqt yetganday, bugundan boshlab harakat qilishi kerakday tuyuldi. Go‘yo: “Salom, Katerina! Salom, Jamila! Salom, Nina! Sizning safangizga yana bir kishi qo‘shildi bugundan boshlab! Olinglar meni!” Umida beixtiyor o‘zining ham hayotini qachon bo‘lmasin bir mashhur dramaturg yozishini, u yozgan pyesani tomosha qiluvchilarning oh tortib o‘tirishini va qayerdadir bir qiz, bir qizcha tunlarni bedor o‘tkazib, pyesadagi qahramon qiz – Umidaday bo‘lishni orzu qilishini xayolidan o‘tkazdi.

Chirs etdi tashqarida bir narsa – bo‘g‘otda sumalak sindi. Umida cho‘chib burildi-yu, ko‘chadagi chiroq nurida qorlari yiltirab turgan devorga ko‘zi tushdi, u yerda kechirgan va to‘shakda ham unga tinchlik bermagan o‘ylari xayoliga yana quyilib kira boshladi:

“Kimgadir tegish... Hamma bir... Tilov yaxshi yigit,

ham meni sevadi, ham Jamshidning akasi... Jamshiddan o'ch olish... Bo'ldi, bas, tamom!”

Umida eshikka qarab yurgan edi, tokchasida yotgan, bir vaqtlar tug'ilgan kunida Jamshid taqdim etgan Lermontovning she'rlar to'plamini ko'rib qoldi-yu, borib shart oldi, boshiga ko'tardi. Ammo muqovadagi shoir ras-miga ko'zi tushib, bo'shshdi, asta joyiga qo'ydi va shart ochdi. Ko'zi tushgan birinchi misrani o'qidi:

Men yashash istayman, istayman g'amni
Muhabbat va baxtga achchiqma-achchiq.

Umida misraga tikilib qoldi va yana o'qidi, yana va yana. So'ng gangib, ichida takrorladi:

Men yashash istayman, istayman g'amni,
Muhabbat va baxtga achchiqma-achchiq.

Umida ichida yana takrorladi va birdan titroq barmoqlari bilan ko'zlarini bekitdi. Uning hamma o'ylari, kechinmalari go'yo bir nuqtada uchrashdi. So'ng barmoqlari orasidan qaradi. O'zini qandaydir qorli nishab betdan sirpanib, sirli, tumanli bir dunyoga tushib borayotganday his qildi: pastda uni kutib oluvchi qandaydir ayol sharpalari ko'rinardi...

X

Ertasiga dars tugagach, Umida tezgina chiqib, bolalardan oldin ketdi. Bog'ko'chaga kirgan yerda, machit yonida to'xtab, kimnidir kuta boshladi. Odamlar o'tdi-qaytdi. Nihoyat, Jamshid bilan Tilov ko'rindi.

– Tilov, sizga bir gapim bor, – dedi Umida ularga peshvoz chiqib, kulimsirab. – Jamshid, siz yo'lingizga ketaver-ing.

Tilov qo‘rquv aralash Jamshidga qaradi. Jamshid yelkasini qisdi.

– Beriroq keling, Tilov.

Chetga chiqishdi.

– Tilov, meni yaxshi ko‘rasizmi?

Tilov hayron bo‘lib, Umidaga boqdi.

– Qo‘rqmang, aytavering.

Tilov tanglayi qotib shivirladi:

– Umida, sen...

– Aytavering.

Tilov chimirildi.

– Nima edi?

– Ayting, ayting. Nimadan hayiqasiz?

– Xo‘p, ana... ha.

– Chini bilanmi?

– Chin.

– Uylanasizmiyam?

– Umida...

– Gapiring, gapiring.

– Umida, sen mendan kulyapsan!

– Obbo, Tilov? Xo‘sh, uylanasizmiyam?

– Endi... shunday bo‘ladi-da...

– Men roziman.

– Nima?

– Roziman. Eshityapsizmi, roziman!

– Umida...

– Qiziq ekansiz-ku! Ishonmasangiz, ertagayoq uyimizga sovchi yuboring.

– Umida, men hech narsani tushunmayapman.

– Qiziq. Menimcha, juda ochiq qilib gapiryapman.

– Endi...

– Demak, ertaga sovchi keladi?

– Umida... Mening boshim aylanib ketyapti. Sen o‘zi...

– Men soppa-sog‘man! Demak, ertaga sovchi keladi. Sovchi kelsa, meni sevishingizga ishonaman. Kelmasa, demak, sevmas ekansiz.

– Axir, Umida, to‘xta-to‘xta. Men bu haqda... A, o‘qish, maktab?

– O‘qiyveramiz ham. O‘qishni tashlamaymiz-ku axir! O‘qishni bitirgach, institutga ketamiz. Men teatr institutiga, siz qishloq xo‘jaligiga. Qorqizni o‘ynamaganimdan siz gumonsiramang. O‘shanda hushim yo‘q edi. Hali undan katta rollarni ham o‘ynayman.

– Umida, sen rosti bilan...

– Obbo...

– Men... men hozir borib... opamga aytaymi bo‘lsam?

– Ayting.

– Hm... keyin sen?..

– Tilov, axir odam ham buncha...

– Mayli, mayli, bo‘ldi-bo‘ldi.

Tilov shoshib bir odim bosdi-yu, yana Umidaga tikilib qaradi. Umida xotirjam, kulimsirab turardi.

* * *

– Ukajon, ukajon!.. Jamshid! Kecha bir gapim bor demaganmidim!

Devordagi yo‘g‘on mixga paltosini ilayotgan Jamshid chimirilib burildi.

– Bu yerga o‘tir, o‘tir, ukajon! – Tilov Jamshidning biligidan ushlab, karavotga tortdi, o‘tqizdi, so‘ng uning tizasi ustiga qo‘lini qo‘yib, o‘zi stulga cho‘kdi. – Ukajon, men... – Tilov bir kuyga mahliyo bo‘lgan kishiday chayqalib, baroq yoqasini bo‘yni bilan orqaga itarganicha, qog‘oz shiftga boqdi. – Ukajon... – Nihoyat, Umida bilan orasida o‘tgan gaplarni bir amallab aytib berdi.

Jamshid tizzasiga suyanganicha bir fursat o‘ylanib o‘tir-di-da:

– Endi nima qilmoqchisiz? – dedi unga pastdan tikilib.

– Nima qilardim, opamga aytaman.

– Sovchi yuboringlar deb?

– Ha-da.

– Aka, – Jamshid qaddini ko‘tarib, Tilovning qo‘llari ustiga qo‘lini qo‘ydi, – aka, bir-ikki kun sabr qilsangiz-chi? Balki bir-ikki hafta, bir-ikki oy?

– Nega endi, nega?

– Mening hech aqlimga sig‘mayapti-da... Buncha tez... Mana bunda bir gap bo‘lsa kerak. Nima dedingiz?

– Axir... axir, qanday gap bo‘lishi mumkin?

– Siz sevib qolgan deb o‘ylaysizmi?

– Ha. Endi... sevmasa, shunaqa qilardimi? Yo‘q, uka, men bir gal ham aytgandim-u, bugun sevmasa, ertaga sevib qolar deb. Mana...

– Lekin...

Tilovning ko‘zlari birdan gumonli qisilinqiradi.

– Bu yerda hech qanday lekin-pekin yo‘q. – Barmoqlarini stol yoniga bosib, bir yo‘la qisirlatdi. – Erta sovchi yuborsangiz, sevganingizga ishonaman, dedi u. Bu nima degani? Demak, sovchi kelmasa, ishonmayman degani. Demak, ilgariyam shunday deb o‘ylagan u. Nihoyat, bugun shartni ko‘ndalang qilgan. Demak, erta sovchi bormasa tamom! Men... sovchi yubortiraman, deb va‘da berdim.

Jamshid yana so‘zlamoqchi bo‘lib chog‘landi-yu, Tilovning tikilib turgan ko‘zlarida qat‘iyat va tahqirlovchi gumonni ko‘rib bo‘shashdi.

– Men endi... yana biroz o‘ylab ko‘ring deyman-da... – dedi chaynalib.

Tilov chiqqach, Jamshid yana tizzalariga suyandi. O‘yladi, o‘yladi. Tunov kuni Umida suv olib kelib yiqilganida, bular turg‘izishdi. O‘shanda Umida Jamshidning qo‘lini siltab tashlagani va favqulodda Tilovning qo‘liga tayanib turgani, yana Jamshidga kinoyali kulimsirab, Tilovga mayingina “rahmat” degani – bular achchiqdan, alamdand ekanini Jamshid o‘sha paytdayoq yaxshi tushungandi va bundan so‘ng ham shu qabilda ishlar qilishini kutgandi Umidadan. Lekin bunaqa ishni... Yo‘q, bu Jamshidning aqliga sig‘madi.

Jamshid darsxonasidan chiqib ichkariga uyga kirdi. Tilov divanda oyoqlarini osiltirib o‘tirar, tajanglik bilan tizzalari ko‘zini childirma qilardi.

– Opam kechikib ketdi-ya, Jamshid?

– Yig‘ilishi bordir.

– Ana ovqating, ye.

Jamshid plita ustidagi kastrulni ochdi. Iltima sho‘rvaning hidi dimog‘iga urildi.

– Siz yedingizmi?

– Ha. Qolgani seniki.

Jamshid kastrulni ko‘tarib oldi. Chiqayotgan edi, Tilov to‘xtatdi:

– Aytmoqchi, uka, tag‘in opangga ham... haligi mulohazalaringni aytib o‘tirma. Xo‘pmi?... Iltimos, o‘zimga qo‘yib ber.

Jamshid shart qayrildi.

– Aka, siz hech o‘ylamayapsiz. U shunday deпти. Sevimdi ham. Siz ham sevasiz. Lekin... Hozir uylanish shartmikin-a? Bundan tashqari maktab bor, o‘quvchilar, o‘qituvchilar... yana boshqa... vazifalar... Axir, uyat bo‘lmaydimi? Bu maktab tarixida bo‘lmagan ish. Ikkita o‘ninchi sinf o‘quvchisi...

Tilov tizzalari ko‘zini changallab, lablarini qimtidu-yu, burnidan chuqur nafas chiqarib, Jamshidga tikildi.

– Buyog‘idan ham xotirjam bo‘l, uka. Xo‘pmi? Buyog‘ini ham o‘ylashib ko‘rganmiz. Umuman, sen... ah!

Jamshid chiqib ketdi. Lekin uning darsxonasi eshigi ochilmasidan Tilov ayvondan tap-tup ovoz eshitdi. Derazaga otildi. Zaynabxon erkakcha kalish kiygan amirkon etigini yerga urib, qorini qoqar, Jamshid onasiga xo‘mrayib qarab turardi. Zaynabxon kastrulga ishora qilib bir narsa dedi. Jamshid bosh irg‘adi. Shu bilan ikkovi ikki yoqqa yo‘nalishdi. Tilov chuqur xo‘rsindi. Iziga qaytib eshikni ochdi. Zaynabxon kirdi.

– ...Yo‘q, o‘g‘lim, men bu fikringga qo‘shilmayman, – dedi Zaynabxon.

– Opajon...

– Aqalli maktabni bitiringlar, keyin bir gap bo‘lar.

– Opa... Men shu yoshga kirib, sizdan... kattaroq bir narsa iltimos qilganim yo‘q.

– Bilaman... lekin bu iltimosingni bajarolmayman.

– Axir, axir, u meni yaxshi ko‘radi? Biz yosh ham emas-miz. O‘n sakkizga kirdik.

– Ayni yoshsizlar, o‘g‘lim. Hayronman, u seni yaxshi ko‘rsa, sen ham uni yaxshi ko‘rsang, birga o‘qib, o‘ynab yuravermaysizlarmi? Bir-birlaringni ko‘proq sinaysizlar ham.

– Opa, men u bilan, mana oltinchi yil birga o‘qiyapman. Shu olti yildan beri bir ko‘chadan qatnaymiz.. Birgamiz... Mana, u... meni... yaxshi ko‘ribdi. Men... ham Axir, u meni bilmasa, men uni bilmasam... shunaqa bo‘larmidi?

– Lekin sinashganmisizlar?

– Axir, sinashish shudir-da?

– Yo‘q. Sinashish endi boshlanadi, o‘g‘lim. Mening nazarimda, o‘n sakkiz yasharlik davr kishi umrida eng

nozik, mas'uliyatli davrlardan biri. Bu davrda kishining tuyg'ulari ko'pirgan bo'ladi – aqlga bo'y bermaydi. Tajriba bo'lsa, kam.

Tilov tishini tozalayotganday, lablarini cho'chchaytirib aylantirdi. Bu gaplar unga hech narsa bermagani ko'rinib turardi.

– Mana, sevdim deyapsan, – davom etdi Zaynabxon. – Balki bu sevgi ham emas-u, bir havasdir... balki.

Tilov qizarib, haqoratlangan kishidek Zaynabxonga qaradi. Bir muddat lablarini qimtib turdi-da:

– Opa... bo'larini ayting, – dedi.

– Aytdim, – dedi Zaynabxon.

«O'rimimda Jamshid bo'lganda, unga ham shunday dermidi? – dedi ichida Tilov. – O'gay-da, o'gay bu... Nega otam boshqaga uylana qolmadi? Balki u...»

– Bo'lmaydimi, opa?

– Ha.

– Rahmat.

* * *

– Enangni fikri ma'qul, – dedi ota ham.

– Otajon... Axir siz...

– Kir, darsingni qil!

– Ota... – yerga qarab to'liqib gapirdi Tilov: – Opam bilan fikringiz bir... Axir, siz... Otam! Men endi... – Tilovning qulog'iga: «Ertaga sovchi kelmasa, tamom», degan ovoz eshitildi. – Ota, men... ketaman... bo'lmasa bu yerdan!

– Ketasan? Qayoqqa?

– Mening tug'ilgan yerim bor... – davomini ichida aytdi: «Siz mana shu xotinni deb, u yerni tashlab keldingiz, men u yerni tashlamayman!»

– Tug'ilgan yer... – asta gapirdi Jalolov. – Xo'p vatanparvar chiqibsan-da, o'g'lim. Mayli. Bor! Ket!

Tilov otasiga anqayib qarab qoldi va orqasi bilan yurib-yurib bo'sag'agacha bordi. Divandan turayotgan Zaynabxonni ko'rdi-yu, eshikni sharaqlatib ochib, burchakdagi to'sni ag'darib chiqib ketdi.

* * *

– Men hech qayoqqa ketmayman, – dedi Umida Tilovning taklifiga javoban. – Nima, o'g'rimizmi qochib ketamiz?

– Axir, ular...

– Ularni unatish kerak. Yo... sizga boshqa kishini o'berishmoqchimi?

– O, yo'q! Aytdim-ku, aqalli o'nni bitiringlar deyishyapti.

– Siz aytmadingizmi, o'nni bitirgach, u boshqa kishiga tegib ketishi mumkin deb? Bo'ladi-ku shunaqasiyam hayotda?

– Rost... Lekin bari bir unashmaydi... Umida, ketaylik! Dashtda o'zimizning uyimiz bor. Dasht juda chiroyli. Juda yaxshi bo'p ketgan. Yashab yuraveramiz. Keyin o'sha yoqdan o'qishga ketamiz... Umida! Men uydan ketdim... Urishdim ular bilan. Otam ket, dedi. Ketdim. Endi mening ikkita ilinjim bor: sen-u, dasht! Ketaylik!.. Axir nimaga? Axir, meni sevadigan bo'lsang, men qayerda bo'lsam, sen ham o'sha yerda bo'lishing kerak-ku, a?

Umida jim qoldi. So'ng chuqur xo'rsinib:

– Sizda feodalizm qoldig'i borgan o'xshaydi, – dedi... – O'zingizni o'ylaysiz. Nega endi siz istagan yerga men borishim kerak ekan-u, men istagan yerda siz qololmas ekan-siz?

– Uf... Bu gaping ham to'g'ri. – Tilov yoqasini ko'tarib, g'ujanak bo'lib oldi. – Xayr bo'lmasam, Umida. Men o'zim ketaman.

Tilov asta burildi va nimpaltosi ichiga yashirinib, g'arch-g'urch qor bosib ketdi.

XI

Umida Tilovning orqasidan birpas qarab turdi-da, chaqirdi:

– Tilov! Tilov, to'xtang!

Tilov olma tagida to'xtadi. Umida tez borib, uning qarshisida turib oldi, yoqasidan sho'x tortib, kulimsiradi.

– Rosti bilan ketyapsizmi? Tilov chimirildi.

– Nima, yolg'on deb o'ylayapsanmi?

—Yolg'on, – dedi Umida. – Menga achchiq qilib, yolg'ondakam ketyapsiz.

Tilov boshini qimirlatdi.

– Yo'q. Umida. Bari bir ketishim kerak edi. Men dashtlikman.

– Siz yovvoyisiz. O'qiganmisiz, Lermontovning shunday she'ri bor:

Men yashash istayman, istayman g'amni,
Muhabbat va baxtga achchiqma-achchiq.

Bir muddat Tilovning oyog'i ostida qor g'ijirladi.

– Yo'q, Umida, – dedi u boshini ko'tarib. – Men g'amni yaxshi ko'rmayman. Men g'amdan qochaman. Mana qochib ketyapman. Unga qarshi kurashishga esa, kuchim yetmaydi. Men dashtimga boraman. O'ylaymanki, hammasini esdan chiqaraman. Umida, sen dashtni ko'rmagansan, bilmaysan. Goho eslasam, yig'lagim kelib ketadi. Tasavvur qilasanmi, Umida, dasht keng, juda keng. Osmoniyam – keng. Bulutlariyam – katta-katta. Dashtdayam shunaqa qishlog'imiz bor. Lekin uni bu yerdagiday har tarafdan tog'lar qisib turmaydi. Qishlog'imizning o'rtasidan daryo oqadi. Chuqur, tezoqar. Biz unda cho'milar edik. Bu yerda

tolning hidi bilinmaydi. Daraxtlar ko'pligidan bo'lsa kerak. U yerda juda yaxshi bilinadi. Biz shu tollar tagida oshiq o'ynardik. Men sendan yashirmayman: shu opam bilan Jamshidlar bordi-yu, mening oshimga zahar qo'shildi. Gap shundaki, men otamni juda yaxshi ko'rardim. Axir, onam o'lgan... Ayniqsa, shundan keyin otamga juda bog'lanib qolgan edim. U kishini o'rtoqlaridan ham qizg'anardim... Sen zerikmadingmi, Umida, men...

– Yo'q, yo'q, gapiravering. Men bilmas ekanman, siz juda obrazga kirib gapirar ekansiz.

– Kechirasan, Umida, artistlar obrazga kirib gapiradi... Umida, nega yerga qarading? Senga tegib ketdimi gapim? Men, umuman aytdim-da.

– To'g'ri-to'g'ri. Xo'sh, davom eting.

Lekin Tilov endi davom etmasa ham bo'lishini tushundi.

– Mayli, endi, – dedi Tilov. – Sen sovqotding. Mana, men ham sovqotdim. Mening o'zi sovuqqa chidamim yo'q. Dashtda bu yerdagiday sovuq bo'lmasdi.

Umida unga tikildi.

– Ketasizmi?

– Ha.

– Ketmasangiz-chi?

– Nima qilaman bu yerda? Yo'q, Umida, ketaman,– Tilov Umidaning yuzidan ma'no qidirdi. Umida gangib turardi. – Sen ketmaysan-a, Umida? “:

Umida boshini asta qimirlatdi.

– Xayr, Umida.

– A, maktabingiz-chi? O'qish-chi? O'qishni tashlaysizmi yo'?

– Buni o'ylaganim yo'q... Ko'rmaysanmi, men hamma tomondan bog'langanman bu qishloqqa. Dashtda beshinchi sinfgacha o'qishadi. Qolganlari bu yerga kelib, internatda turib o'qishadi.

– To‘xtang. Bo‘lmasam... siz ham internatda turib o‘qisangiz-chi?

– Qabul qilisharmikan?

– Nega qabul qilmasin? Internatning direktori Toshevni yaxshi odam deyishadi-ku.

– To‘g‘ri, men shu kishiga bir uchrashib ko‘ray... Qiziq bo‘ldi-da.

– Shunday qiling.

– Endi ertagacha xayrlashamiz.

– Xayr, – dedi Umida kulimsirab.

* * *

– Muncha yo‘qolib ketding?

– Tarixdan bir temani so‘rab oldim-e.

– Jamshid ekanmi u?

– Ha, – dedi Umida va echki terisidan qilingan po‘stakka o‘tirdi.

– Senga o‘zi bir gap bo‘lgan, – dedi Ro‘zi xola. – Boshingni ko‘p aylantirma, o‘qishingni bil. – Tizzasida cho‘kka-lab dasturxonni u tomon surdi. – Keyin... endi ko‘p ham unga yaqin bo‘laverma. Katta bo‘ppqoldilaring. O‘rtoqlik, do‘stlik o‘z yo‘li bilan. Bas endi.

– Qo‘ying, ona, shunday gaplarni.

– Bolam, otang ham aytyapti-da.

– Xo‘p. Bo‘ldi. Ikkinchi marta u bilan gaplashmayman. Qutuldimmi?

– Senga bir gap gapirib bo‘lmaydi.

– Ana, shunday!

Darvozani kimdir taq-taq urdi. Umida sapchib turdi.

– Him, – dedi Ro‘zi xola choyi tushmayotgan choynakni dastasidan ushlab silkitib;

– Nima «him», nima «him»?! Boring, o‘zingiz oching!
– Umida tappa joyiga o‘tirdi.

Darvoza yana taqilladi va erkak kishining «Norqul aka!» degan ovozi eshitildi.

– Hoy, Mustafo aka-ku! – dedi Ro‘zi xola. – Sen o‘tir! – Qo‘ng‘ir tivit ro‘molining yelkasida osilib yotgan uchini iyagidan o‘tkazib, bo‘ynini o‘radi, shimarilgan keng yengini silkitib tushirib, o‘rnidan turdi. Onasi chiqishi bilan Umida engashib, deraza yoniga bordi. Ro‘zi xola ustundagi elektr nuri yoritib turgan ayvonda bir to‘xtab, darvoza tarafga «hozir», dedi. O‘rtada yotgan supurgini oyog‘i bilan chetga surib, keng ko‘ylagi etaklarini ikki barmog‘ida chimchib ushlab, sal ko‘tarib, tosh zinadan pastga tushdi. Umida qaddini tiklab bir to‘lg‘andi va fortochkani ochib yubordi. Darvoza shirillab, ichkariga tortildi. Umida boshini burib, qulog‘ini fortochkaga tutdi. G‘o‘ng‘ir-g‘o‘ng‘ir ovoz keldi. Lekin hech narsani tushunolmadi. Bir payt supa pastida onasining qorasi ko‘rindi.

– Umida, buyoqqa qara.

Umida otilib chiqdi.

– Tilov akangni ko‘rmadingmi?

Umida yelkasini qisdi.

– Darsda bor edilar. Ko‘ruvdim.

– Yo‘q. Shu oqshom? Hali?

– Hali? Yo‘q. Ha, hali ko‘chaga ketayotganga o‘xshovdilar.

Ro‘zi xola darvozaga qaradi.

– Ko‘chaga ketayotuvdi deydi.

– Hech narsa demaptimi? – ovozini balandlatib so‘radi Jalolov.

– Yo‘q-yo‘q, – dedi Umida. – Yo‘q. – Ko‘rsatkich barmog‘ini chakkasiga sanchib, labini tishladi va tezgina burilib uyga kirdi.

– Nima bo‘ptikan? – dedi Ro‘zi xola qaytib kirib, ro‘molining uchini bo‘ynidan olar ekan. – Qovoqlari soliq

ko'rindi amakingni. Bemahalda... Tilov qayerga ketarkan. O'zi, bu zamonning bolalariga tushunib bo'lmay qoldi.

Umida ichkari xonaga yo'naldi.

– Choy ichmaysanmi?

– Yo'q! Keyin...

* * *

Jalolov bog' ko'chadan chiqaverishda, machitning ro'parasidagi ishxonasi – jun qabul qilish punkti yonida bir to'xtadi. Kattakon ikki tavaqali darvozaning tirqishidan ichkariga ko'z soldi. Hovli chirog'i yoqiq burchakdagi qorovulning hujrasi ochiq paxmoq po'stinining barlarini ikki yoniga tushirib, kursida o'tirgan qorovul oyoqlari o'rtasida turgan paqirdagi qip-qizil cho'qqa barmoqlarini toblayapti. Jalolovning dimog'iga o'ziga tanish, lekin negadir payqamay yurgani – tuz va oshlangan teri hidi urildi-yu, boshini tortdi.

Yo'lakka chiqib, to'xtadi. To'p-to'p odamlar kinoteatr tomondan gaplashib kelishardi.

– Ha, Mustafo aka?

Jalolov yo'lakda, yelkasida beshotar, qo'llarini uzun yenglari ichiga solib, banka tomondan kelayotgan Norqul akani ko'rdi. Ko'rishdilar.

– Hozirgina Tilovingiz ham o'tib ketgandi shu tomonga, – dedi Norqul aka kinoteatr tomonni ko'rsatib.

– Magazinga chiqargandim, – dedi Jalolov. – Uyda mehmon bor edi.

– Normat bekitib ketdi. Restoran ochiq hozir.

«Ko'p og'ir odam-da, – deb o'yladi Norqul aka Jalolovning orqasidan qarab. – Umidani tezroq uzatsam bo'lar-di-da. Keyin o'qiyverardi ham. Jamshid aqlli. Maqtaydi hamma. Umidani albatta o'qishga obketadi. Bu zamonning bolalari o'qimagan xotin bilan turmaydi... Lekin Tilovber-

gan bor-da, orada. Ming qilsayam aka u. Oldin u uylanishi kerak. U qachon uylanadi?.. – Norqul aka uzoqda qorasi ko‘rinib borayotgan Jalolovning orqasidan yana qaradi va yana, – ko‘p og‘ir odam-da», – deb qo‘ydi.

Film tugab, odamlar ketgan, pol qilinmagan zalda besh-oltita «yigit-qizlar tansa tushishar, yog‘och zina orqali chiqiladigan ikkinchi qavatdan roknrolning arablar o‘zlariga moslab ishlagan varianti yangrar edi. Tansa tushayotganlarning ko‘pchiligi shu kinoteatr atrofida yashaydigan rus, tatar va o‘zbek bolalari edi. Jamshidlar, umuman, maktab bolalari bularga qo‘shilmas, bularni «stilyaga» deb atar va musiqaga ham qandaydir hadiksirash bilan qarashardi.

Jalolov kinoteatr qarshisida to‘xtab, eshik og‘zidan ichkariga qarab turgan kassir ayolni chaqirdi:

– Apipa! Bizning Tilov yo‘qmi shu yerda?

– Yo‘q, Mustafo aka, – dedi Apipa opa, – u kinodan keyin qolmaydi. Hali bir ko‘rinuvdi, kir dedim, kirmadi, ariqdan o‘tib, uyoqqa ketdi. Internatga kirgandir – bolalarning oldiga.

Jalolov internat hovlisiga kirib, burchakda qor bilan qo‘lini ishqab yuvayotgan boladan:

– Dashtlik bolalar qayerda turadi? – deb so‘radi. – Bola ko‘rsatdi. Ergashtirib borib, eshikni ochmoqchi edi, Jalolov qo‘ymadi. – Rahmat, o‘g‘lim, o‘zim. – Yarmigacha parda tutilgan derazadan mo‘raladi.

Tilov to‘rda karavotda botib o‘tirar, sochlari kirpining po‘stiniday dikkayib ketgan bir o‘smir yog‘och sopli pichoqning uchini pastga qaratib, ichiga qovurdoq solib qotirilgan qo‘y qornini qirqardi.

Jalolov bir zum tikilib turdi-da, sekin iziga qaytdi. Restorandan bir kilogramm shokolad bilan oltita somsa olib qaytib keldi. Sal o‘tmay bu xona keng peshonali, yonog‘i turtib chiqqan bir talay yoshlarga to‘ldi...

Yarim kechadan oqqanda, bolalar Jalolov bilan Tilovni kuzatib chiqdilar. Osmon ochilib ketgan, yulduzlar tig‘iz, sovuq charaqlardi.

– Shu-da endi, – dedi Jalolov. – Odam deganning ko‘ngli keng bo‘lsa tuzuk. Hali bittalaring ham aytdinglar: kishiga uch gaz yer emas, butun yer shari kerak deb. Ko‘p ma‘qul gap. Haligi uylanishga kelsak, u qochmaydi, kishi har qanday ishga oshiqsa oshiqsin-u, lekin bu ishga oshiqmagani ma‘qul. Men otalaringiz qatoriman, buni bilaman... Endi, yigitlar, kattalar o‘zlari qilgan xatoni kichiklar takrorlamasin, deb gapiradilar-da.– So‘ng bolalarni uyga borib turishga taklif etib, xayrlashdi.

XII

Yoz keldi. O‘riklar pishdi. Jamshid Toshkentga, SAGUning jurnalistika bo‘limiga, Tilov esa TIIMSX2ga kirish uchun tayyorlana boshladi: keyingi vaqtda uning agronom bo‘lish orzusi o‘zgargan, u injener-irrigator bo‘lishga ahd qilgan edi. Umida esa pyesalarga sho‘ng‘idi.

Ularning o‘zaro munosabatlari qanday?

Tilov bu to‘rt oy davomida Umidaga biror marta ham yuzma-yuz kelmadi. Lekin uni ko‘rganda, unga o‘zi istamasada, taqdirga vaqtincha tan berganini anglatar, go‘yo, «yaqin qoldi, yaqin qoldi», der edi.

Umida-chi? U o‘sha uchrashuvlardan so‘ng bir necha kungacha parishon bo‘lib yurdi. So‘ng asta-sekin uning tuyg‘ulari susaya boshladi. Jamshidga shunchaki ijirg‘anib qarar, Tilovga nisbatan ko‘nglida shunchaki iliq bir hurmat paydo bo‘lgan edi. Lekin gohida obrazlar olamida sayr etarkan, o‘sha bo‘ronli, tabiiy hayot oqimini ostin-ustun qilib yuborishga qodir tuyg‘ulari birdan isyon qilib qolar, lekin tezda bosilardi.

Jamshid qanday ahvolda? Buni bilish uchun uning o‘zi-ga shu savolni berish kifoya. U yelkasini qisadi, xolos. Lekin ko‘zlarida qandaydir g‘ashlik va tushunilishi qiyin bo‘lgan bir o‘kinch ko‘rinadi.

Shunday kunlarning birida:

– Opa, mana o‘ninchini ham bitirdik, – dedi Tilov Zaynabxonga.

Zaynabxon Tilozga tikilib, uning vujudida barq urib turgan ishonch va qat‘iyatni hamda orziqib kutilgan baxt qarshisidagi hayajonni ko‘rdi-yu:

– Yaxshi,– dedi. – To‘yni ham o‘tkazamizmi?

– Keyin, birga o‘qishga ketardik-da, – dedi Tilov.

– Xo‘p, ertaga sovchi yuboraman.

* * *

– Ertaga sovchi keladi.

– Sovchi? – dedi Umida qoshlarini ko‘tarib.

– Ha, – dedi Tilov. – Nima edi?

Umida och-pushti tirmoqlariga tezgina qarab olib, kulimsiradi.

– Shunaqami?

– Ha.

– Bilasizmi, Tilov...

– Umida, sen o‘zgarib qolganga o‘xshaysan?

– O‘zgarganga o‘xshayman?

– Yashirma, Umida, yashirma.

– Nimani yashiraman?

– Ertaga sovchi keladi. To‘y ham shu hafta ichida bo‘ladi.

– To‘y?

– Umida!

– Sekinroq... – dedi Umida g‘ijinib. – Otam uyda.

– Xo‘sh? Mana, jim bo‘ldim... Gapir!

– Men sizga aytdim-ku, – dedi Umida dona-dona qilib, – ertaga sovchi kelmasa, sevishingizga ishonmayman deb o‘shanda?

– A-aa... Demak, hozir ishonmaysan?

Umida kulimsiragan bo‘ldi, indamadi.

– Umida, – jilmaydi Tilov. – Nima qilasan meni aldab? Boshqani yaxshi ko‘rdim, deb aytib qo‘ya qolmaysanmi? Qiziq... Axir, o‘shanda...

– Boshqani? Kimni? Qo‘ying bunday gaplarni. – Umida xotirjam gapirishga harakat qilgan bo‘lsa-da, lekin qizishib borardi.

– Umida, – Tilovning ovozi birdan pasaydi. – Meni aljiratyapsan shekilli?

– Obbo.

– Xo‘sh, endi men nima qilay? Seni... seni o‘zi tushunib bo‘lmaydi. Nima bo‘lgan senga o‘zi?

– Menga... – pichirladi Umida. Yonoqlari lov yondi-yu, shart qayrilib, ichkariga kirdi. Darvozani zanjirloyotgan edi, Tilov tezgina tirqishdan qo‘l solib, uning barmoqlarini ushladi. Umida qo‘lini tortib chekindi. Tilov ham ichkariga kirdi va ayvonga ko‘z tashlab, Umidaning qarshisiga o‘tdi.

Umida yig‘lardi.

– Umida! – Tilov uning qo‘lini tortdi. – Umida, nima bo‘ldi? O‘zingni tut. Gapir bunday.

– Men o‘zimni o‘zim tushunmayman, tushunmayman, – dedi asta Umida va ilkis Tilovga boqdi. – Tilov, siz ayting, men nima qilay?

– Meni... yaxshi ko‘rasanmi? Oldin sen shuni ayt? – dedi Tilov.

Umida chetga boqib, bosh qimirlatdi.

– Oldin... yo‘q. Hozir... bilmayman. Tilov, bilmayman.

Birdan Tilovning xayoliga: «Qiz uyalyapti», degan o‘y keldi va:

– Men ketay endi, – dedi.
– Endi nima bo‘ladi? Ertaga... sovchilar keladimi?
– Yo‘q,– dedi Tilov sekingina.
– Yo‘q?
– Ha. O‘zing aytding-ku!
– Uf. Tilov, mening kelajagim yaxshi bo‘lmaydi.
– Bekor gap.
– Yo‘q, men bilaman, bilaman.
– Qo‘y, bunaqa gaplarni... Ertaga sovchi keladi! Umida unga qaradi-yu, anqayib qoldi.

– Umida, nima bo‘lgan senga, nima? – o‘shqirdi Tilov.

Umida yerga qaradi va «menga bari bir-ku, bari bir-ku!» – dedi. Dedi-yu, yana uzoq tumanlar orasidan Jamshid ko‘rindi, yana qalbini uzoq tumanlar orasidan tanish tuyg‘ular, fikrini tanish o‘ylar o‘rab ola boshladi: «Hamma – odam... Jamshid... Tilov meni sevadi... O‘ch... Qaynim... Katerina... Jamila...»

– Xo‘sh? – dedi Tilov.

– Hozir. – Umida yana bir zum o‘ylanib turdi-da,– ertaga ertalab javobini aytaman, – dedi.

Ertasiga:

– Sovchi kelsin, bugunoq kelsin, – dedi.

Tilov Umidaga boqib, o‘sha qish kunida, ko‘cha mu-yulishida: «Meni sevasizmi?»—deb turgan shaddod qiz Umidani ko‘rdi.

* * *

– Xo‘sh, nega sen xursand bo‘lmayapsan, Jamshid uka?
– Nega, xursandman, – dedi Jamshid. Lekin uning xursandligini ham, xafaligini ham bilib bo‘lmasdi.

* * *

Umida to‘yning ertasiga uyg‘onib, o‘zini qip-qizil baxmallar bilan bezatilgan notanish uy ichida ko‘rdi va atrofga

gangib nazar soldi. So'ng birdan o'zini Mirzakarimboyga tushgan Gulnorga o'xshatib, ma'yus kulimsiradi. Shu payt hovlidan eshitalayotgan g'uvur-g'uvur erkaklar ovozi va kimnidir kimga shoshilinch ish buyurgani qulog'iga kirdi-yu, asta o'rnidan tura boshladi. Yarim turib, egnidagi oq ipak ko'ylakka ko'zi tushdi va behol tortib qoldi. So'ng cho'chib, yoniga qaradi. «Nahotki shu yerda Tilov yotdi kecha?» Yostiqa qaradi. Yostiq aslicha, qappayib turardi. Umida garangsib derazaga boqdi. Tashvish, tashvish, tashvish... «Hammasi men uchun», dedi o'ziga-o'zi. Eshik qiya ochilib, Tilovning dag'al sochli, keng yuzi ko'rindi. Umida tezgina o'ringa kirib, ko'rpani tomog'igacha tortdi, xayolidan: «Shu mening erim», degan o'y o'tdi. Tilov kirib, burchakdagi stulga o'tirdi. Qo'llarini tizzasiga qo'yib, uyalinqirab, kulimsirab, Umidaga termildi.

– Nega kirdingiz? Chiqib turing, chiqing, – dedi birdan Umida. Tilov qizarib, o'rnidan turdi, chiqdi. Umida ham tezgina o'rnidan turdi-da, xuddi ichki ko'ylagiday oq; ko'kragiga ko'k ipak bilan chiroyli gullar tikilgan, yengi kalta ko'ylagini kiydi. Toshoyna yonida sochini naridan-beri tarab, eshikdan mo'raladi, tezgina dahlizga chiqib, burchakdagi xanikda yuz-qo'lini yuvdi. Qaytib kirib, oppoq sochiqa artindi va to'shagini yig'ishga tushdi. Yig'arkan, «kampir-lar yig'adi», deyishardi, deb o'yladi. – Endi ertaroq turish kerak. Kelinlar erta turishi kerak. Kelin... kelin? – Umida bir daqiqa tinch qoldi. – Endi men kelin?—o'zini ko'zga ko'rinmas salmoqli bir narsa birdan bosganini his qildi va xayoliga lip etib Jamshid keldi.— Qaynim... qaynim! He. – Bu so'z endi unga favqulodda hech qanday lazzat bermadi. Bu so'zda hech qanday haqoratomuz, achchiq bir ma'no yo'qday: ukam, akam, singlim kabi so'zday tuyuldi. O'rinni yig'ib bo'lib, bo'shshib turib qoldi. So'ng asta deraza yoniga bordi. Shohsupa pastida, yero'choqdan chiqarib

tashlangan chalalar yonida Jalolov bilan otasi Norqul aka gaplashib turar, turganlari ko‘yi choy ho‘plashardi. Umida otasining yuzini ko‘rmadi, ammo quvonchini shundoq sezdi.— Hozir otam ketadi. Men qolaman, — deb o‘yladi. — Qolaman? Shu uyda? Hamishaga? — Umidaning yuragi siqilib ketdi. — Yo‘q, yo‘q! Yo‘q... O‘n kundan so‘ng ketaman. Toshkentga! Teatr institutiga. — Umidaning o‘yiga bir muddat sahna keldi. Qora kiygan, atrofga qo‘rquv bilan boqayotgan Katerina, kimxoblar ichidan tevarakka yig‘lab boqayotgan Jamila keldi. Umida birdan o‘ziga nazar soldi. — Nega men yig‘lamayapman? Nega qora kiyimda emasman men?— So‘ng ko‘z oldiga vaysaqi, och itday alanglagan Hojiona va Katerinaning to‘rsaygan, lorsillagan qaynansi Kabanixa keldi.

Eshik taqilladi. Zaynabxon kirdi. Umida bilan quchoqlashib ko‘rishdi, qanday uxlaganini so‘radi. So‘ng birgalashib, burchakdagi ustiga oq dasturxon yopig‘liq xontaxtani o‘rtaga tortdilar. Tevaragiga yangi, beqasam ko‘rpachalar soldilar. Sal o‘tmay, Ro‘zi opa ham kirib keldi. Anchagina chaqchaqlashib, kulishib o‘tirdilar. Birozdan so‘ng Umida yana xoli qoldi. U kutgan, sodir bo‘lishi, bo‘la boshlashi kerak bo‘lgan narsalar qorasini ham ko‘rsatmagan edi. Bundan keyin ham ko‘rsatmaydiganday tuyuldi Umidaga va birdan uylariga ketgisi keppoldi. Eshikka yalt qaradi, qaradi-yu, shu eshik ham uning ketishiga to‘sqinlik qilishini angladi. «Nega? Nega?.. Men endi kelin... Tilovning xotini... Jamshid mening... Jamshid! Qani u? Nega ko‘rinmaydi? — Umida yoniga surilib, yana derazaga qaradi.— Ana-ku u! Tilov bilan gaplashib turibdi. Xursand. Kulimsirayapti. Nega? Nega xafa emas? Nega g‘amgin emas? Nima bo‘lyapti o‘zi? Nimalar bo‘lyapti? Nima qilib qo‘ydim men?.. Qaynim... Oddiy so‘z. Nima bo‘ldi? Nima qildim?»

Shunday qilib, Umida to‘yning ertasigayoq o‘z niyatiga erisholmaganini, o‘zini o‘zi aldaganini, uning o‘ylari bilan tabiiy hayot to‘g‘ri kelmaganini tushundi.

XIII

Bir oqshom Tilov xotini bilan kinodan qaytib kelayotgan edi. Kuchli shamol esar, oyoq ostida xazon shildirab yugurardi. Tilovning oyog‘i toshga to‘qnashib ketdi-yu, oldinga sakradi. Umida unga bir qaradi-da, yurishda davom etdi. Tilov kulimsirab uning qo‘ltig‘idan oldi. Ammo bir necha odim yurmay, Tilovning miyasiga bir fikr keldi: «Umida mening qo‘ltig‘imdan hech ushlab yurmadi-ya». Yana bir necha qadam yurgach, Tilov astagina qo‘lini Umidaning qo‘ltig‘idan sug‘urib oldi va u bilan yonma-yon keta boshladi. Umida boyagi-boyagiday yurib borar, Tilovning qo‘lidan ushlashni aftidan xayoliga ham keltirmasdi. Tilovning ko‘ngli xijil bo‘ldi.

Ko‘chaga egilgan tanish olma shoxi tagidan o‘tdilar. O‘tdilar-u, bultur shu yerdan o‘tishayotganda, Umidaning shoxni tortib qo‘yvorgani, qorning hammasi o‘zining ustiga to‘kilgani Tilovning yodiga tushdi. Tilov odatda kinodan chiqqach yo‘l bo‘yi og‘zi gapdan tinmas, Umidaning ko‘pincha artistlarning o‘yiniga tegishli mulohazalarini shak-shubhasiz quvvatlar, uni davom ettirib, to‘g‘riligini qo‘shimcha misollar bilan isbotlar va filmning o‘zi juda yaxshi tushungan, juda nozik o‘rinlarini ham atayin, o‘zini go‘llikka solib, Umidadan so‘rardi. Bu oqshom uyga yetguncha, bir og‘iz ham gap qotmadi. Umida ham miq etmadi.

Ayvonga ko‘tarilisharkan:

– Jamshiddan so‘rang, Chexovini bersin. Uchinchi tomini, – dedi Umida.

Tilov titrab to‘xtadi. Sekin burilib, Jamshidning xonasiga kirdi.

Jamshid karavot boshiga yelkasini tirab o'tirar, tizzasi-ning ko'ziga jildi qalin, qora bloknotni qo'yib, qalam bilan bir narsalarni yozardi.

– Keling, aka, – dedi u va bloknotdan bezor bo'lganday uni yoniga tashlab, karavotdan tushdi.

– Chexovning uchinchi tomini berarkansan.

– Pyesalarinimi? – Jamshid turib, stol to'riga taxlab qo'yilgan kitoblar orasidan uchinchi tomini oldi, ochdi va yozuvchining rasmiga tikilib qoldi. – Xuddi, xo'sh, gapiring, ichingizda nima bor, deb turganga o'xshaydi-ya?

Tilov kulimsiradi.

– Sening ham ichingda ko'p gap bor-a, uka?

– Gapsiz odam bo'lmasa kerak.

– Hozir ayt-chi! Shu tobda ko'nglingda nima gap bor?

– Shu tobdami? Shu tobda hech nima yo'q. Lekin bir sekund burun bitta she'rning mazmuni bor edi.

– Qanday?

– Mana, kuz ham kelyapti. Qushlar uchib ketadi issiq ellarga. Nima uchun? Yangi kuch yig'ish uchun, yangi parvozlar uchun. Ba'zi qushlar esa, qoladi. Ular qiziqmaydi uzoq ellar bilan. Shu yer, tug'ilgan yeri yetadi ularga. Zerikmaydi bular. Shunga hayron bo'laman.

– Shumi?

– Shu.

– Men esam hayron bo'lmayman. Bularning qanotlari zaif. Ko'rmaysanmi, mana, musicha. U bog' atrofini bir aylansa, charchab qoladi. Shuning uchun bu yer unga afzal.

– Mening g'ashim keladi musichaga, aka. U o'zi yaxshi qush, beozor qush, o'ylashimcha, bizga unchalik sodiq qush bo'lmasa kerak. Lekin bari bir men uni ayblayman. Chunki uning parvozi yo'q.

– Parvozni juda sevasan-da, ukam.

– Ha, aka.

- Mana, erta-indin biz ham parvoz qilamiz... birga.
- Aka, siz hech o‘ylab ko‘rdingizmi, nima maqsadda parvoz qilar ekanmiz?
- Bu nima deganing? O‘qishga-da.
- Xo‘sh, nima uchun o‘qiyimiz?
- Qiziq, o‘qimasa bo‘ladimi?
- To‘g‘ri, bo‘lmaydi. Lekin maqsadimiz bor. Sizing maqsadingiz nima? Injener bo‘lish? Xo‘sh. Mening maqsadim jurnalist bo‘lish. Umidaning maqsadi aktrisa bo‘lish. Ha. Nima uchun?
- Uka, sen jurnalist bo‘lmaysan. Faylasuf bo‘lasan.
- Nima maqsadda yashashni o‘ylagan odam agar faylasuf bo‘ladigan bo‘lsa, hamma faylasuf bo‘lishi kerak. Aka, bugun Yetimtepaga chiqqandim. Sizing xush ko‘rgan tepaligingizga. Yana pionerlarni ko‘rdim. Aka, ishonasizmi, men shuncha vaqtdan buyon, go‘dakligimdan shu tepalikka chiqarkanman-u, Naim akaning qabrini ko‘rarkanman-u, lekin bu to‘g‘rida hech o‘ylab ko‘rmagan ekanman. Nima uchun? Nima uchun Naim aka u yerda yotibdi? Nima uchun odamlar ziyorat qiladilar? Nima maqsadda u o‘lgan? Aka, u bizlarning – avlodlarining baxtli yashashlari uchun o‘lgan. Mana, bizlar baxtlimiz. Aka, o‘ylab qaragam, tariximizda bizchalik, urushdan keyin ko‘zi ochilgan avlodchalik baxtli avlod o‘tmagan. Nimani ko‘rdik biz? Revolyutsiyanimi? Grajdanlar urushinimi? Yo qizg‘in qurilishlarnimi? Yoki ikkinchi jahon urushinimi? Ko‘rmadik. Faqat o‘qidik tarixdan, eshitdik odamlardan. Shunda ham ba‘zan yaxshi o‘qimadik. Keksalar gapirganda esa, ba‘zan «ezma» deb, «nasihatgo‘y» deb quloq solmadik ularga. Mana, yashayapmiz. Baxtlimiz. Butun avlodlarimiz tayyorlagan mevaning bahrasini biz ko‘rayapmiz. Xo‘sh, endi nima qilish kerak? Shunday yashayverishimiz kerakmi? Otalarimiz nima uchun kurashdilar? Men, aka, otalarimiz deganda, o‘sha

Naim akamniyam, o'sha o'z otamniyam, onamniyam, boringki, bizning baxtimiz uchun kurashgan kishilarni tushunaman. Ular hayot baxtli bo'lsin, deb kurashgan ekanlar, bizning vazifamiz uni yanada baxtiyorroq qilish emasmi? Shu, aka, bizning o'qishga borishimiz ham, institutlarga kirishimiz ham xuddi shu maqsadda! – Jamshid o'rnidan turib ketdi. U, Tilov tinglayaptimi, tinglamayaptimi – bu bilan ishi yo'q, qizishib gapida davom etardi: – Biz o'z yurtimizni sevamiz. Ammo vazifamiz faqat sevish, zavqlanish, maza qilish emas, yo'q! Ularni yanada sevimliroq, zavqliroq qilish. Ha.

– Uka, bu gaplarni bilaman men ham. Darsda o'qiganmiz.

– Ha, o'qiganmiz! Lekin bu haqda o'ylab ko'rganmizmi hech? Mana, bitta kishi... Kechirasiz, sizning xotiningiz...

– Xo'sh?

– Aka, iltimos, meni to'g'ri tushuning. U kishi kim bo'lmoqchi? Aktrisa! Shundaymi? Xo'sh, qanday aktrisa? Mashhur aktrisa! Nima maqsadda? Ana, gap qayerda? Men Umida bilan yoshlikdan do'st edim. Uning o'ylari, maqsadlarini oz-moz bilaman. Men ilgari bularga e'tibor bermas edim. O'sha, yashashimizdan maqsad nima ekanini o'ylab ko'rmas edim-da. U aktrisa bo'lib xalqqa xizmat qilishni emas, Katerina, Jamila, Nina bo'lib, hayotdan dod deyishni orzu qiladi. Eshitganmisiz? Bilasizmi? Xo'sh, shu zamon odami, shu avlod, bizning avlodimiz vakili shunday orzu qilishi yaxshimi? Yo'q, aka, ehtimol, hozir u bu fikrdan qaytgandir. Albatta, qaytadi. Turmush bunga yo'l bermaydi. Keyin, aka, xotiningizda yana bitta yomon odat bor. Bu – birovdan o'ch olish, to alamidan chiqmaguncha tinchimaslik. Bu yoshligidan bor edi unda. Aka, o'chda ham o'ch bor. Otalarimiz tuprog'imizni bulg'aganlardan o'ch oldilar, shu

yo'lda ko'plari halok bo'ldilar. Bu o'ch boshqa endi! Bu dushmanga nisbatan o'ch! Qonuniy o'ch! Ammo u o'ch-chi? O'z odamingga, o'z do'stingga nisbatan o'ch-chi!

– To'xta, to'xta, Jamshid, Umida kimdan o'ch oldi?

– Bilmayman... bilmayman... o'zidan so'rang...

Tilov jim turdi, turdi-da:

– Men to'g'rimdayam fikring bormi? – dedi.

Jamshid Tilovga qarab, uning haqoratlaganday alamli ko'zlariga to'qnashdi va:

– Aka, endi men o'ylaganlarimni aytyapman-da, – dedi.

– Mayli, gapirmayman.

– Endi uka, musichayam kunini ko'radi. Agar uyam uzoq ellarga ketsa, bilmadim, sen sevgan bog'lar huvillab qoladi. Uning ham parvozi bor, lochinchalik bo'lmasa ham. Lekin uning aybi: o'zi tug'ilgan, o'sgan yerini yaxshi ko'radi. Umidaga kelsak... haligi gaplaring mening uchun yangi gaplar. Bilmadim.

* * *

– Bitta kitobni opchiqishga shuncha vaqt ketdimi?

– Gaplashib qoldim.

Umida kitobni yulqib olib, divanga o'tirdi. Stol lampasini o'ziga yaqinroq surdi.

– Ana, ovqatingizni yeng.

Tilov zo'rg'a ovqatlandi. So'ng turib anchagacha nari-beri yurdi-da, Umidaning yoniga kelib to'xtadi.

– Umida, uch kun qoldi ketishimizga. Darsliklarni o'qisang-chi? Buni o'qishga hammavaqt ham ulgurasan.

– Mening darsligim shu, – dedi Umida. Bir muddat kitobga tikilib turdi-da, Tilovga bir qadar muloyim qaradi. – Axir, pyesalarni qancha ko'p bilsam, shuncha yaxshi-da. Mahoratga qarasharkan.

Tilov burilib, yana nari-beri yurdi. Stolning tortmasidan «Lalmikor yerlar» degan broshyurani oldi. Varaqlagan bo‘ldi, yana joyiga solib qo‘ydi.

– Yotmaysanmi?

– Yo‘q.

Tilov taxmon tomon burilgan edi, Umida kitobni qo‘yib turdi, tezgina joy solib, yana divanga kelib o‘tirdi.

Tilov o‘rniga kirib, qo‘llarini yostiqqa qo‘yib yotdi.

– Umida, sening achchig‘ing tez-a?

Umida indamadi.

– Sen biron kishidan o‘ch olganmisan?

– Nima?

Tilov boshini ilkis orqaga solib, Umidaning tepadan o‘qrayib turgan ko‘zlariga boqdi.

– O‘ch olganmisan deyapman?

– Nimaydi?

– O‘zim.

– Jamshid nima dedi sizga?

– Jamshid? Nima deyishi kerak edi?

– Nima deyishi... men qayerdan bilaman? Shuncha qolib ketdingiz, biron narsa degandir-da, ilgari chiqmasdi bu gaplar sizdan.

– To‘g‘ri.

– Menga qarang, uxlasangiz, uxlang, bo‘lmasa menga xalaqit bermang.

Tilov choyshabni tortdi. Umida o‘qishda davom etdi. U Ninaning Trigoridan ajralib, aktrisa bo‘lish orzulari barbod bo‘lib qaytib kelgach, uni jon-dilidan sevuvchi, unga hayotini ham bag‘ishlashga tayyor turuvchi Treplev bilan tunda uchrashib qolgan yerni o‘qigan edi, yana qayta o‘qidi:

«Nina (quloq solib). Tss... Men ketay. Xayr. Men mashhur aktrisa bo‘lib ketganimda, ko‘rgani keling. Va‘da bersizmi? Endi xayr... (qo‘lini qisib). Kech bo‘lib qoldi. Men

zo'rg'a tikka turibman... Juda holdan ketganman, ovqat yegim kelayotibdi.

Treplev. Qoling, ovqat keltiraman.

Nina. Yo'q, yo'q... Kuzatmang meni, o'zim yetib olaman... Otlarim yaqinda turishibdi... Demak, Irina Nikolayevna uni o'zi bilan birga olib kelibdi-da? Mayli, bari bir. Trigorinni ko'rganda, unga hech narsa demang. Men uni sevaman. Men, hatto ilgarigidan ham qattiqroq sevaman... Sevaman, qattiq ehtiros bilan sevaman. Ilgari yaxshi edi, Kostya! Xotiringizdami, qanday ravshan, iliq, xushchaqch-aq turmush edi. Naqadar totli hislar – xuddi chiroyli, nozik gullarga o'xshash hislar...»

Umida o'qishdan to'xtadi. Bir zumda uning alamli tajang ko'zlari muloyimlashib, siniq, hayajonli va telbanamo bir ifoda qalqdi ularda. Lablari quruqshab, yuzida og'riq ko'pchidi. U xuddi Nina bo'lib oldi va ovoz chiqarmay bu parchani xayolida takrorladi.

Tilov qisqa-qisqa nafas olib yotardi. Nihoyat, chiroq o'chdi. Umida o'ringa kirdi va teskari qarab yotdi. Tilov titrab, uning yelkasidan ushladi. O'ziga qaratdi.

– Ha? – dedi Umida bo'g'iq.

– Umida, menga bir narsani ayt. Faqat yashirma. Meni... sevasanmi, yo'qmi?

Umida Tilovga tikilganicha jim qoldi.

– Nega o'ylanib qolding, Umida?

Umida derazaga qaradi.

– Shu savolga javob berish ham shunchalik qiyinmi?

– Sekinroq.

Tilov holsizlanib, choyshab chetini tishladi, lekin tezgina tuflab tashladi.

– Jon Umida, rostini ayt. Senga bir og'iz ham qattiq gapirmayman. Faqat ayt, sevasanmi? Menga sevib tekkanmiding? Rostini ayt.

Umida chuqur xo‘rsindi.

– Men... endi sizning xotiningizman-ku, – dedi u nihoyat.

– Yo‘q, bari bir. Qaytaga aytishing kerak.

– Aytaymi?

– Ayt.

– Keyin xafa bo‘lmaysizmi?

– Yo‘q. Aslo.

– Yo‘q, bari bir xafa bo‘lasiz.

– Aytdim-ku axir?

– Mayli... Jamshidning menga munosabatini bilarmidingiz?

– Bilardim.

– Qanday edi?

– Do‘st... do‘stlarcha, do‘stona...

– A, menikini-chi?

– Oz-moz.

– Shu. Bilsangiz... Men haliyam... uni sevar ekanman.

Tilov og‘zini katta ochib, kalta-kalta nafas oldi. So‘ng ko‘zlarini yumib, yuzini yostiqa bosdi. Yostiq birpasda qizib ketdi.

– Aytmadimmi... xafa bo‘lasiz deb?

– Yo‘q-yo‘q, xafa emasman, hech xafa emasman, – dedi Tilov tezgina. Oyog‘i Umidaning oyog‘iga tegib turganini fahmladi-da, darrov tortib oldi.

– Tilov.

Tilov indamadi va yostiqli ag‘darib yotdi, lekin yostiqli bu tomoni ham tezda qizib ketdi. Tilov yostiqli g‘ijimlab nari surdi.

– Tilov, – dedi Umida yana, – ket desangiz... ketaman, mayli.

– Bas! – Tilov sekin turib, tez tashqariga chiqdi. Shamol, shamol! Oy ko‘rinmaydi, go‘yo uni ham shamol uchirib

ketgan. Bog' to'lg'anadi, shovullaydi. Qars etdi bir narsa – shox sinib tushdi.

Tilov supadan tushib, shamolga yuzini tutib turdi. Sal sovidi. Burildi. Burildi-yu, biqinidagi uycha derazasiga ko'zi tushdi. Chiroq. O'g'riday sekin yurib deraza yoniga bordi. Deraza balandroq edi. Oyog'ining uchida ko'tarilib qaradi. Jamshid uy o'rtasida qo'llarini yoniga tushirib qaqqayib turar, bir narsaga diqqat bilan quloq solayotganga o'xshardi. Tilov chimirilib tovonini yerga qo'ydi. Qo'ydi-yu, o'zini birdan g'arib his qildi. «Men nimaga o'rtanyapman! Nimani o'ylayapman? Pachoq odam men! A, bu-chi? Jamshid-chi?» Tilov devorga suyandi. So'ng bir-bir bosib uyga kirdi. To'shak tomon borarkan, Umidaning nariga surilganini sezdi. Umidaning kasali bor-u, tegib ketsa yuqib qoladiganday, ko'rpani astagina ko'tarib, chekkaga cho'zildi. Yuzini yostiqa qo'ydi. Yostiqa nam, issiqqina edi. «Yig'labdi» deb o'yladi. So'ng birdan yuragi achishib ketdi. Unga achindi, o'ziga achindi. Yonida xotini Umida emas, o'z baxtini o'zi qora qilgan, aldangan nochor kimsa yotganday bo'ldi. Umidaning yelkasidan jur'atsizgina tortdi. Umida itoatkorlik bilan burildi-da, Tilovning bo'ynidan mahkam quchoqladi. Uning yuzlari ham ho'l edi. Bir payt Tilov Umidaning bir nima deb pichirlayotganini eshitdi:

– Men sizni xafa qildim, Tilov, xafa qildim.

– Yo'q, yo'q, – dedi Tilov.

– Siz uni yuragingizdan chiqaring. Mening uchun u yo'q. Allaqachon... allaqachon...

Tilov titrab uni bag'riga bosdi.

– Meni yakka qoldirmang, qoldirmang.

«Eshikka chiqqanimda», deb o'yladi va:

– Meni kechir, kechir, – dedi... Biroq oradan ikki kun o'tgach, Tilov Umidani bir yoki bir necha soatga ham emas,

uzoq, uch yil muddatgal tashlab ketadigan bo'ldi: u harbiy xizmatga chaqirilib qoldi.

* * *

Tilov erta ketadigan kuni Umida tun bo'yi mijja qoqmay chiqdi. Mashina yonida eri bilan xayrlasharkan, sassiz shunday yig'ladiki, go'yo Tilov uch yilga emas, manguga ketayotganday edi. Tilovni ham favqulodda hayajon bosib, qandaydir, qo'rqinchli bir narsaning boshlanayotganini, yaqinlashayotganini his etdi, ammo o'zini tutdi.

– Yig'lama, – dedi Tilov Umidaga, – yig'lama. Hade may uch yil o'tib ketadi... Biz ikkalamiz birga institutga ketamiz.

Oila a'zolari o'zaro kelishib, Tilov harbiyni bitirib kelguncha Umidaning uni kutishiga, ungacha biror maktabning drama to'garagida ishlab turishiga qaror qilgan edilar.

– Sen artist bo'lasan, men – injener. Ko'rasan, bu tog'dan bari bir suv chiqaraman, Umida. Umida, xudo ursin, men aniq eshitdim. Tog'ning tagida suv bor ekan. Bir vaqtlar uni injenerlar ham tekshirishgan ekan. Lekin u suvni ochsalar, bu qishloqni ham, yaqin-atrofdagi qishloqlarniyam suv bosib ketarkan. Lekin men uning yo'lini topaman. Ochaman. Keyin u suvni dashtimizga olib boraman. Sen bilmaysan bizning dashtni. U yerda hamma narsa bor. Faqat suv yo'q. Kichkinagina daryochasi nima ishni qila olardi. Suv bo'lsa, mana shu yerdagi chorbog'lar-day bog'lar bunyod bo'ladi. Balki bu yerdan ham chiroyli bo'lib ketadi. Boyaqish buvimizni eslaysanmi? Nima deb vasiyat qilgan edilar. Uning vasiyatini juda o'rinlatib ham bajaramiz shunda. Umidam, men suv chiqargandan keyin seni Shirin deb atayman, xo'pmi?

Umida uvvos tortib yig'lab yubordi.

Tilov Zaynabxon bilan xayrlasharkan:

– Kelingizga ehtiyot bo‘ling, opajon. Bitta iltimosim shu, – dedi. So‘ng Jamshidning yoniga bordi. – Mana, uka, parvoz qiladigan bo‘ldik.

– Sizga havasim keladi, aka.

Tilov kulimsiradi.

Tilov otasi bilan uzoq gaplashdi. Ota uning gaplarini diqqat bilan eshitdi-da, u so‘zini tugatgach, bir narsadan hayron bo‘lgan kishiday, o‘g‘liga parishonhol boqdi, so‘ng o‘qraydi. Tilov esa boshini egib, xo‘rsindi.

Uyga qaytib kelisharkan, Jalolov Jamshid bilan Umida-ga tikilib-tikilib qaradi.

* * *

«Buyog‘i nima bo‘ladi?» – deb o‘yladi Umida shu kecha va shu kecha birinchi marta burilib, orqasiga, bosib o‘tgan yo‘liga qaradi. Bolalik... O‘yinqaroq bolalik... O‘qish... Jamshid... Obrazlar... O‘ch... Tilov... Kelin... Uy...

«Nima bu?» Umida birdan o‘z hayotida hech qanday ma’nili, tabiiy bir narsani ko‘rmadi. Nazarida, shu kunga qadar qandaydir bir rolni o‘ynab kelayotgandek edi-yu, favqulodda pyesa tugayotgandek tuyuldi. So‘ng shuning uchun o‘tmishni eslayotgandek, demak, xulosa, yakun yaqindek tuyuldi. Yakunni o‘yladi. Tasavvur qilolmadi. U ham ma’nisiz, notabiiy bo‘lishi kerakligini sezdi. «Qachon?» Bu ham noma’lum. «Shunday yashayveramanmi endi? Kim bo‘lmoqchi edim. Aktrisa... Yo‘q, yo‘q: Katerina, Jamila, Nina... Endi aktrisa ham bo‘lolmaymanmi? Men sahnada o‘ynashim kerak! O‘ynashim kerak! Qachon? Uch yil... besh yil... Nega Tilovni kutishim kerak? Nima uchun? Axir, men Tilovni sevmayman-ku? Tilov, Tilov! Meni sevma! Men arzimayman! Men aldoqchiman. Zaynab opa, siz meni yaxshi ko‘rasiz-a? Meni jigarim deysiz-a? Men esam, begonaman, ha, begonaman, opajon! Men riyokorman!

Men aldab yuribman sizni ham. Men... bu oiladan ketishim kerak! Ketishim kerak. Men, umuman... Yo‘q-yo‘q. Men yashashim kerak! Men aktrisa bo‘lishim kerak!» Shunda birdan Umidaning ko‘z oldiga ilgari o‘qigan pyesalari, ulardagi mag‘rur, kelajakka ishonuvchi, odamlar uchun bir ish qilish istagida yurgan ko‘ngli ochiq, nurli ayollar keldi. «Meni o‘z saflaringizga olingizlar, – shivirladi Umida. – Men sizlarning rollaringizni.... Yo‘q-yo‘q. Men o‘zimni oqlayman. Men ham pok bo‘laman. Men ham sizlarday yashayman. Men, men, axir, yigirmanchi asr odamiman!

Xayr endi, xayr. Hammangizga xayr!»

Ikki kundan keyin Jamshid ketdi.

Yana ikki kundan keyin esa, ertalab kichkinagina tuguni bilan tashqariga chiqdi Umida. Tevarak-atrofnı yengil oq tuman qoplab yotar, Yetimtepa usti och-sarg‘ish edi. Umida daraxtlarga, yo‘llarga, uyga, mehmonxonaga bir-bir qaradi. Birdan hammasining qadrdon bo‘lib qolganini his qildi-yu, ko‘ziga duv yosh keldi. Xayr! Tez-tez yurib, yo‘lka bilan darvoza tomon ketdi. Darvozadan chiqib, oq-sarg‘ish tuman ichiga singib ketdi.

Zaynabxon choshgohlarda Umidaning uyiga kirib, stol lampasiga suyab qo‘yilgan, Umidaning qo‘li bilan yozilgan bir xatni topdi.

«Opajon! Men uylaringizdan butunlay ketdim,— deb yozgan edi Umida. – Men birov bilan qochib ketganim yo‘q. Yoki sizlardan yomonlik ko‘rib ketganim yo‘q. Balki yomonlik ko‘rganimda shunday yashayverarmidim. Opajon, meni kechiring, deganim bilan bari bir kechirmaysizlar. Men o‘zim ham o‘zimni kechirmayman. Men faqat bir narsani xohladim: avvalambor sizlarni, so‘ngra o‘zimni aldab yashagim kelmadi... Buning sabablari juda murakkab. Balki Tilov bilan Jamshid keyinchalik gapirib berishar – ular bilishadi. Opajon, shu ketishda men o‘z ota-onamn-

ing ham yuzini qayta koʻrmasman. Lekin nachora? Odam boʻlib, kishilarni aldamay, oʻzimni aldamay, yashagim keldi...»

1964-yil

Adabiy-badiiy nashr

SHUKUR XOLMIRZAYEV

O'N SAKKIZGA KIRMAGAN KIM BOR

Qissa

Muharrir	<i>Gulnoz Mo'minova</i>
Badiiy muharrir	<i>Oloviddin Sobir o'g'li</i>
Texnik muharrir	<i>Dilmurod Jalilov</i>
Sahifalovchi	<i>Bobur Tuxtarov</i>
Musahhah	<i>Rayxon Ibragimova</i>

Nashriyot litsenziyasi AI № 315. 24.11.2017.

2018-yil 15-martda bosishga ruxsat etildi.

Bichimi 84x108 $\frac{1}{32}$. Times New Roman garniturasida.

Ofset bosma. 5,75 shartli bosma toboq. 6,0 nashr toboq'i.

Adadi 10000 nusxa. 26-raqamli buyurtma.

Bahosi shartnoma asosida

Yoshlar nashriyot uyi. Shayxontohur tumani,

Navoiy ko'chasi, 11-uy.

«QAQNUS SOFTWARE» MCHJ bosmaxonasida chop etildi.

Toshkent shahar, Navoiy ko'chasi, 22-uy.

ISBN 978-9943-5219-0-2

9 789943 521902